

СПИСАНИЕ ЗА НАУКА

НОВО ЗНАНИЕ

С ново знание към просперитет!

ИЗДАНИЕ НА ВИСШЕ УЧИЛИЩЕ ПО АГРОБИЗНЕС И РАЗВИТИЕ НА РЕГИОНИТЕ

ГОДИНА XIV, БР. 1, ЯНУАРИ - МАРТ 2025

NEW KNOWLEDGE

JOURNAL OF SCIENCE

New knowledge to prosperity!

UNIVERSITY OF AGRIBUSINESS AND RURAL DEVELOPMENT

VOLUME XIV, No. 1, JANUARY - MARCH 2025

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Списание за наука

НОВО ЗНАНИЕ

ISSN 2367-4598 (Online) ISSN 1314-5703 (Print)

Главен редактор: доц. д-р Димитър Якимов

Корица: Д. Димитров – ДИМ, Цочо Пеев

Адрес на редакцията: Пловдив 4003, бул. Дунав 78; тел. 0882009578; 032/960360

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria

NEW KNOWLEDGE

Journal of science

ISSN 2367-4598 (Online) ISSN 1314-5703 (Print)

Chief Editor: Assoc. Prof. Dimitar Yakimov, Ph.D.

Cover: D. Dimitrov – DIM, Tzocho Peev

Editorials Address: 78, Dunav Blvd., Plovdiv 4003, Bulgaria

tel. +359 882009578; +359 32960360

science@uard.bg   www.uard.bg   www.science.uard.bg

CONTENTS

СЪДЪРЖАНИЕ

METHODOLOGY FOR DEVELOPING A PRODUCTION PROGRAM FOR THE INTRODUCTION OF A NEW PRODUCT IN INDUSTRIAL ENTERPRISES	4
Tsanka Zlateva-Petkova	4
RESEARCH AND ANALYSIS ON THE INNOVATIVE ATTITUDE IN INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF CRISIS	12
Tsanka Zlateva-Petkova	12
THE INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ESG EDUCATION: A MULTIDISCIPLINARY APPROACH TO AUDITING AND MANAGEMENT CURRICULA	22
Delyan Plachkov	22
THE EFFECT OF ADAPTIVE AI SYSTEMS ON STUDENT MOTIVATION AND PERFORMANCE IN HIGHER EDUCATION	27
Delyan Plachkov	27
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE DIGITAL TRANSFORMATION OF HIGHER EDUCATION: A PATHWAY TO SUSTAINABLE ACADEMIC INNOVATION	31
Delyan Plachkov	31
THE PRICE OF CONSUMER CHOICE	35
Aleksandra Vasileva	35
ЦЕНАТА НА ПОТРЕБИТЕЛСКИЯ ИЗБОР	35
Александра Василева	35
THE EFFECT OF PROJECT WORK. NEW CHALLENGES AND OPPORTUNITIES	39
Veselina Stefanova	39
ЕФЕКТЪТ ОТ РАБОТАТА ПО ПРОЕКТИ. НОВИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ВЪЗМОЖНОСТИ	40
Веселина Стефанова	40
THE INTEGRATIVE APPROACH TO ENGLISH LANGUAGE TEACHING	49
Veselina Stefanova	49
ИНТЕГРАТИВНИЯТ ПОДХОД В ОБУЧЕНИЕТО ПО АНГЛИЙСКИ ЕЗИК	50
Веселина Стефанова	50
FORMATION AND DEVELOPMENT OF SELF-ESTEEM IN STUDENTS OF PRIMARY AND UPPER SCHOOL AGE	59
Ahmed Hadzhiyski, Elihan Hadzhiyska	59
ФОРМИРАНЕ И РАЗВИТИЕ НА САМООЦЕНКАТА ПРИ УЧЕНИЦИ ОТ НАЧАЛНА И ГОРНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ	60
Ахмед Хаджийски, Елихан Хаджийска	60
A LONGITUDINAL STUDY AND ANALYSIS OF INDICATORS OF SELF-ASSESSMENT OF INTERNET ADDICTION AMONG STUDENTS	79
Elihan Hadzhiyska, Ahmed Hadzhiyski	79
ЛОНГИТУДНО ИЗСЛЕДВАНЕ И АНАЛИЗ НА ИНДИКАТОРИТЕ ЗА САМООЦЕНКА НА ИНТЕРНЕТ ЗАВИСИМОСТИТЕ ПРИ УЧЕНИЦИТЕ	80
Елихан Хаджийска, Ахмед Хаджийски	80

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

METHODOLOGY FOR DEVELOPING A PRODUCTION PROGRAM FOR THE INTRODUCTION OF A NEW PRODUCT IN INDUSTRIAL ENTERPRISES

Tsanka Zlateva-Petkova

Technical university – Gabrovo, Bulgaria

Abstract: Production activity is considered the main and primary function of industrial enterprises. Its importance is determined by the fact that if the enterprise does not produce a quality product within the required time and does not offer it in the right place, it will not develop and exist. The purpose of this report is to develop a methodology for developing a production program for introducing a new product into the production nomenclature of industrial enterprises. Such a methodology undoubtedly has a practical and applied nature and would be useful for managers who deal with production process management and daily solve operational tasks such as what, how much and how to produce with the available technological capacities and always limited material, financial and labor resources. To achieve the goal, this report uses various methods and approaches to discover and derive functional relationships in the interaction between individual units and teams carrying out production activities in industrial enterprises. With the help of the system analysis, the structural organization and the relationship between the production units and sections that will develop and implement the new product in the production program of the industrial enterprise have been made. In his work on this report, the author highlights the following main limitations: (1) the proposed methodology for developing a production program for implementing a new product has a specific application in industrial enterprises and (2) due to the short volume of this report, the methodology cannot be described in full and in detail, therefore its structure and content are presented in a practically applied schematic form.

Keywords: industrial enterprise, production process, production program.

INTRODUCTION

Industrial enterprises are created with a specific mission and a specific focus of production activity. It combines a variety of functions and tasks, distributed in time and space, which are technologically, logically and materially interconnected in such a way that at the end of this

process a finished product is produced. Through the produced product or service, carried out by the production activity and function, industrial enterprises realize their mission.

The purpose of this paper is to develop a methodology for developing a production program for introducing a new product into the production nomenclature of industrial enterprises. Such a methodology undoubtedly has a practical and applied nature and would be useful for managers who deal with the management of production processes and daily solve operational tasks such as what, how much and how to produce with the available technological capacities and always limited material, financial and labor resources.

MATERIALS AND METHODS

To achieve the goal, in this paper are used various methods and approaches to discover and derive functional relationships in the interaction between individual units and teams carrying out production activities in industrial enterprises. With the help of system analysis, the structural organization and the relationship between the production units and sections that will develop and implement the new product in the production program of the industrial enterprise were made.

During his work on developing the methodology, the author highlighted the following main limitations:

1. Since business activities have a wide scope and spectrum, the Author has limited his choice to the development of a methodology for developing a production program for implementing a new product in industrial enterprises.

2. Due to the short volume of this report, the methodology cannot be described in full and in detail, therefore its structure and content are presented in a practically applied schematic form.

The development of the annual production program and the preparation of the analyses mentioned above in the topic are the subject of this paper and will be explained in detail in the proposed methodology for developing a production program for industrial enterprises.

RESULTS

Production activity is considered the main and primary function of industrial enterprises. Its importance is determined by the fact that if the enterprise does not produce a quality product in the required time and does not offer it in the right place, it will not develop and exist. Production process is dependent on all other factors and functions carried out in industrial business organizations. If the markets for the sale of the produced products are not developed, they should not be produced. The expansion of production is possible after the tangible fixed assets are built and secured, through which this will be done.

In the opposite direction, the relationship between production process and the other functions in the activity of the industrial business organization is equally strong and dependent. Because if the products planned in terms of quantity, variety, quality and efficiency are not produced, marketing will not be able to make sales, and financiers will not receive the expected income.

The complex of activities that the production function encompasses is quite diverse and closely and directly related to the production result – the product or service. It includes the traditional production of the currently produced and implemented product or service, as well as all new products or services that will start production activity during the planned year.

This requires the development of special programs for the introduction of new products or services into production, as well as for their imposition on old and new markets. It is possible to separate the new production into separate production units or even into independent production units.

In order to ensure the necessary efficiency of production, it is necessary to make some analyses that will bring out and show what improvements need to be carried out in the coming year. This implies making an analysis of the life cycle of each manufactured product, as well as a

general life cycle of the manufactured production. The efficiency that will be achieved is the factor on which it depends. the adoption of one of the various possible alternatives.

The development of the nomenclature of the types of production produced is part of the documentation required in the planning activities of the organization. For each product or service, a separate (private) material balance is drawn up, where the following mandatory items are clarified:

- what quantity will be demanded during the year.
- how much of it is in the warehouses as a transitional balance.
- how much will have to be produced.
- how much will be sold and through what channels.
- what quantity will have to remain in the warehouses at the end of the year as a transitional balance for the next year.

For this purpose, Author will try to offer a methodology that will systematize the steps and summarize the necessary activities that will logically and consistently link the technological work, the correct, accurate and timely implementation of which will guarantee the production of a sought-after, high-quality and affordable product/goods.

The methodology for developing the production program in industrial enterprises is an important part of production management. It includes a system of steps and analyses that ensure balanced, economically efficient and resource-secured production.

The development of a production program in a machine-building enterprise is a complex and strategically important process that aims at the optimal use of resources and maximum satisfaction of market demand. The methodology for compiling such a program includes several stages and steps that can be formalized as follows:

I. Structure and content of a methodology for developing a production program in a machinery engineering enterprise

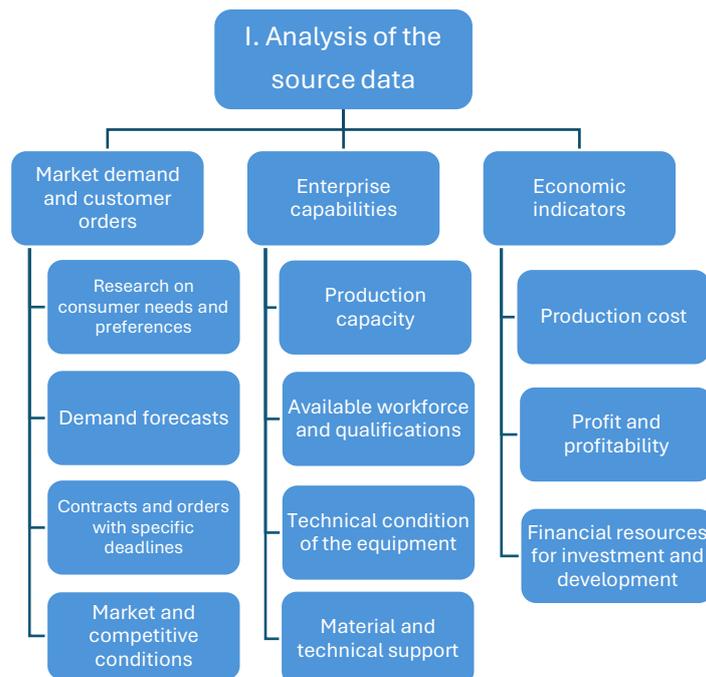

Figure 1. Analysis of the original data.

Source: The author

I. Analysis of the source data (Fig. 1).

1. Market demand and customer orders:

- Research on consumer needs and preferences
- Demand forecasts, sales forecast by products and markets
- Contracts and orders with specific terms
- Market conditions and competitive conditions.

2. Enterprise capabilities:

- Production capacity, coordination of production capacity with expected demand
- Available workforce and qualifications
- Technical condition of equipment
- Material and technical support.

3. Economic indicators:

- Production cost
- Profit and profitability
- Financial resources for investment and development.

II. Determining the production program (The basis of the production program is formulated by items) (Fig. 2)

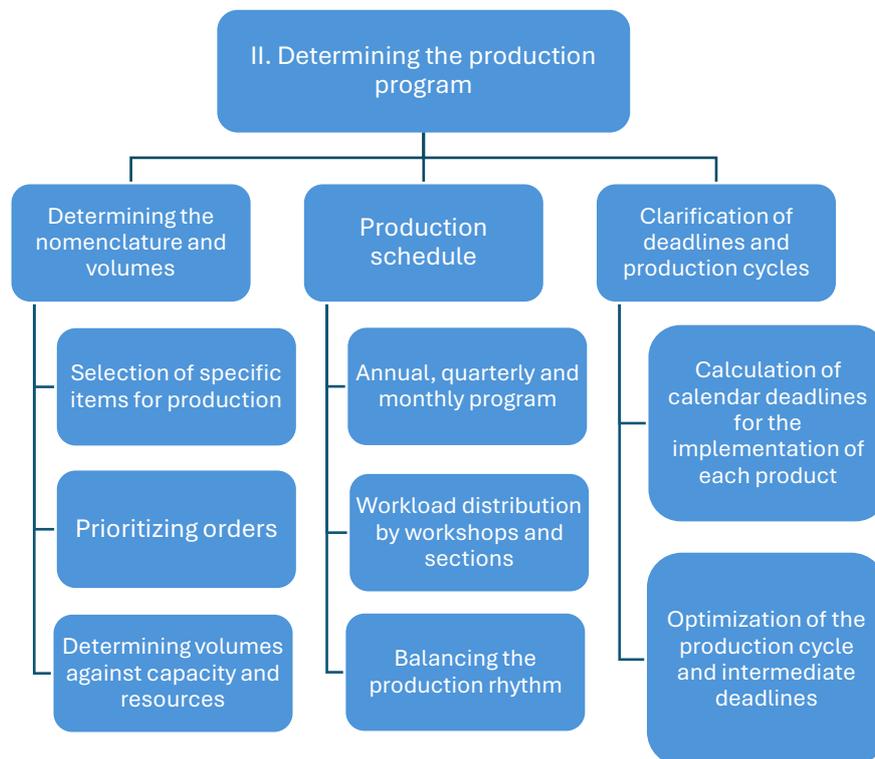

Figure 2. Determining the production program.

Source: The author

1. Determining the nomenclature and volumes

- Selecting specific products for production
- Prioritizing orders
- Determining volumes based on capacity and resources

2. Production schedule

- Annual, quarterly and monthly program
- Distribution of workload by workshops and sections

- Balancing the production rhythm
3. Specifying deadlines and production cycles
- Calculating the calendar deadlines for the execution of each product
  - Optimization of the production cycle and intermediate deadlines

III. Technological and resource provision. Analysis of production capacities (Fig. 3).

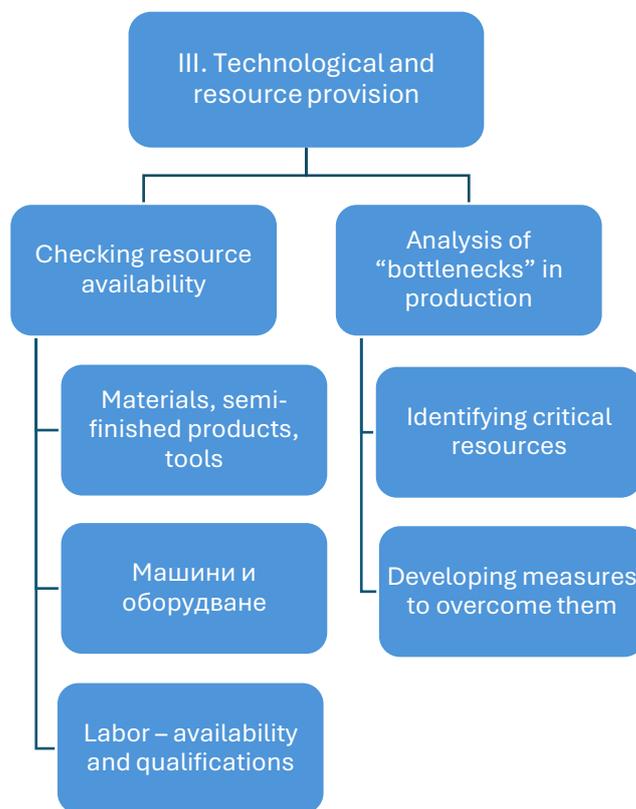

Figure 3. Technological and resource provision.

Source: The author

1. Checking the resource availability, checking the technical possibility of production: machines, equipment, technologies.

- Materials, semi-finished products, tools, and energy
- Machines and equipment, technical and resource provision
- Labor - available personnel and qualifications. Assessment of labor resources.

2. Analysis of "bottlenecks" in production:

- Identification of critical resources
- Development of measures to overcome them.

IV. Approval and implementation. Optimization and coordination Creation of a production activity schedule (production calendar) (Fig. 4).

1. Approval of the program by management.

2. Distribution by production units and periods, decomposition of operational and current tasks. Annual program → quarterly → monthly → weekly. Breakdown by production workshops, sections, lines. Accounting for seasonality, workload and technological features.

3. Applying optimization methods. Balancing capacity, costs and volumes. Introducing buffers and reserves in case of uncertainty.

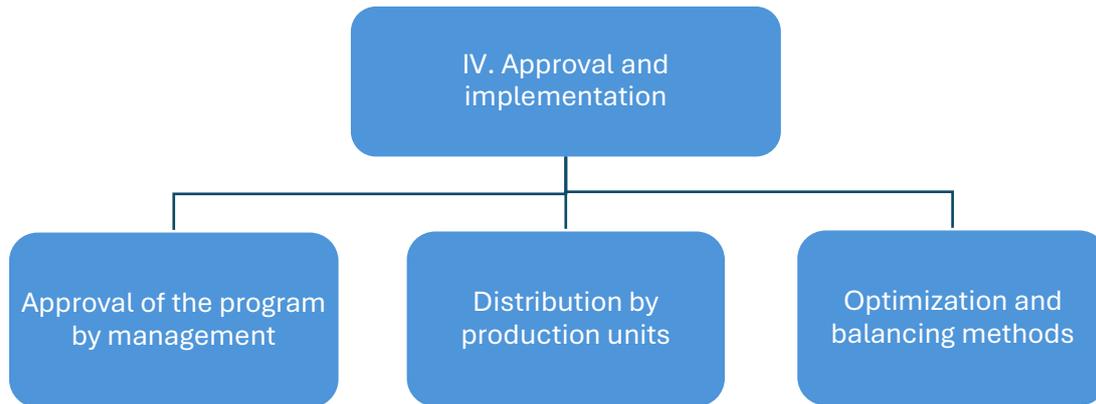

Figure 4. Approval and implementation.

Source: The author

- V. Economic evaluation of the production program. Financial analysis (Fig. 5).
1. Forecast of revenues, expenses and profits. Calculation of production cost.
  2. Analysis of profitability by product. Calculation of profitability and efficiency of the program.
  3. Financial plan and investment opportunities.

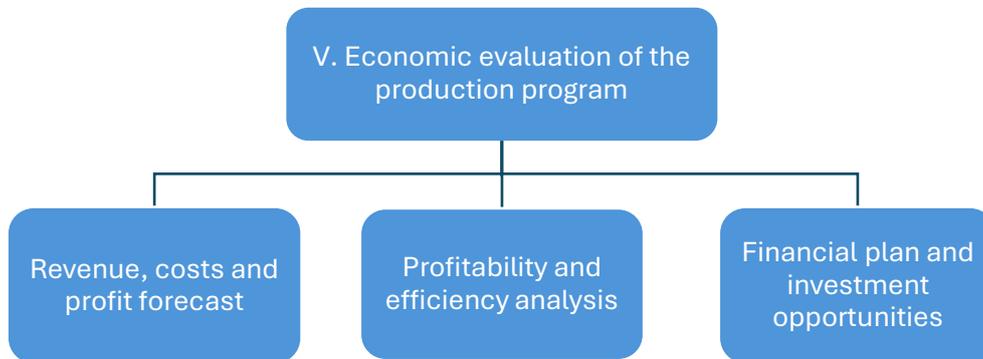

Figure 5. Economic evaluation of the production program.

Source: The author

VI. Control, update and flexibility (Fig. 6).

1. Control and monitoring
  - Introduction of a current control system.
  - Analysis of performance by key indicators (KPI).
  - Monitoring of performance
2. Update and adaptation
  - Regular update (for new orders, lack of resources, etc.)
  - Adjustments to changes in the market or production process.
3. Flexibility
  - Possibility of entering urgent orders.

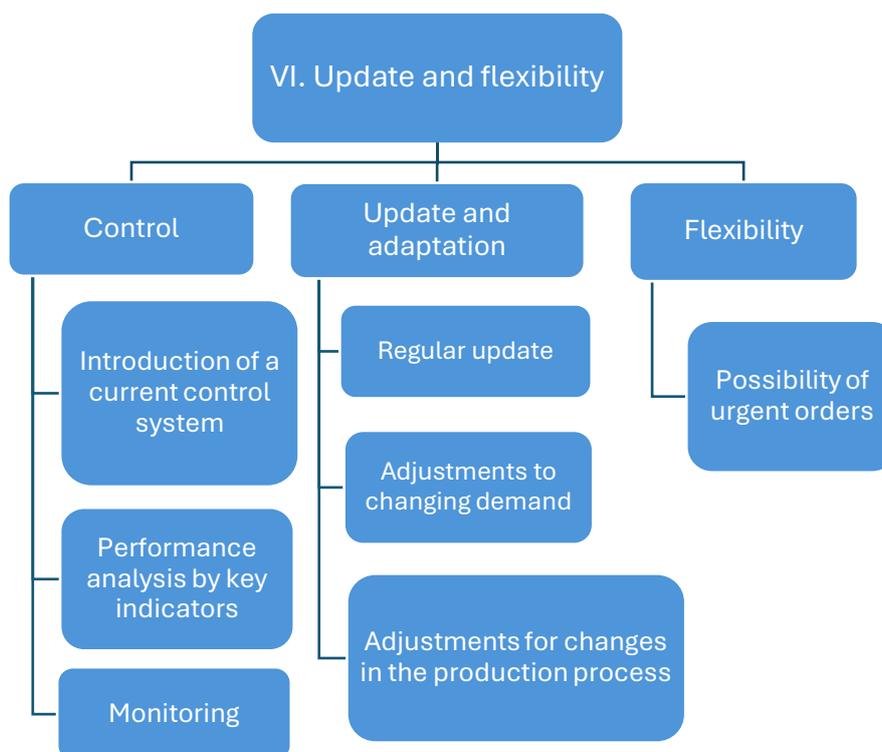

Figure 6. Control, update and flexibility.
Source: The author

Both for the preparation and in the process of developing and substantiating the production program, tables are included, which for greater clarity and analyticity contain and matrix-link various indicators. In addition, tables are developed that arise from the methodology and procedure of statistical reporting, which is required of industrial enterprises in the country. It is often necessary to fill in specific tables necessary for collecting information for special statistical studies. For some of the statistical studies, which are of a regular nature, it is also necessary to develop planned indicators, as is the case with the balance of inter-industry relations.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

The new strategies that the organization regularly develop may require significant structural restructuring, capacity reduction or expansion, new equipment, change of technologies, etc. This activity and, accordingly, function are closely related to the production process, but also to the investment and innovation activities and policies of the organization. Therefore, all decisions in this area are made in coordination with the managers responsible for the relevant activities, and with the participation of the chief executive officer. Changes in production capacities and fixed assets, changes in their total capacity, the choice of a site for their construction, the change of technology, etc. are actions that, in addition to being very expensive, have relatively long-term consequences for the development of the organization.

Depending on the chosen strategic alternative, the industrial enterprise includes in its annual plan and production program one or another task for the creation and preparation of the implementation of new products. The tasks for the implementation itself in both cases are the same or similar in content and scope, since the implementation in the production of its own and others new products requires almost the same efforts.

When the industrial enterprise has chosen to include in its production activities new products that it has designed itself, it will have to draw up a comprehensive plan for its research and development activities. This will be a plan for the activities of an independent research and

development unit. This plan will have to foresee and implement the part of the company strategy relevant to this period of time within a year.

LITERATURE

1. Zlateva-Petkova, Ts. (2019). Business planning. UP “V. Aprilov”, Gabrovo, ISBN 978-954-683-594-9
2. Tokusheva, M. (2018). Model for determining an optimal production program. *Izvestiya - Journal of the University of Economics – Varna*, Vol. 62, No. 4, pp. 355-371, ISSN 1310-0343

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

RESEARCH AND ANALYSIS ON THE INNOVATIVE ATTITUDE IN INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF CRISIS

Tsanka Zlateva-Petkova

Technical university – Gabrovo, Bulgaria

Abstract: For the industrial enterprises, innovation policy is of crucial importance for the successful development of their activities and for increasing competitiveness. This leads to the need to create prerequisites for the implementation of effective innovative activities. For manufacturing enterprises operating in high-tech industries and activities, this is a mandatory condition for success, since the innovation process is characterized by strong dynamics and broad scope in the spectrum of technological discoveries. The purpose of this paper is to conduct a study and analysis of the investment attitudes of industrial enterprises in times of crisis. To achieve the goal, it is necessary to collect, summarize and analyze the information and derive general trends for industrial and machine-building enterprises and to draw recommendations for possible corrective actions. To achieve the goal, the comparative analysis method was used, comparing the collected data through the studied years, on the basis of which the author attempts to derive trends, conclusions and recommendations for the future activities of industrial enterprises. The limitations in the study are reduced to the fact that the author himself sets the boundaries of his research and chooses only engineering enterprises, since innovation management is a vast scientific territory, and the volume of a scientific paper is too short.

Keywords: innovation activity, innovation attitude; industrial enterprise.

INTRODUCTION

The role of innovation is significant and for many industrial enterprises it is even decisive for the successful development of their activities, as well as for increasing their competitiveness. This leads to the need to pay special attention in the process of company planning and to create all the necessary prerequisites for the implementation of effectively innovation activity. For manufacturing and machine-building enterprises operations in high-tech industries and activities, this is a prerequisites for success, since the innovation process is characterized by strong dynamics and broad coverage in the spectrum of technological discoveries.

The new corporate model, the expansion of cooperation between competitors, suppliers and consumers, the progress of informatics, the automation of production and management based on the widespread use of computing equipment and telecommunications, change traditional ideas about the boundaries of companies, destroy their closedness and reduce the effectiveness of those of them that are based on structures that ensure their encapsulation.

A number of factors such as the globalization of business, the formation of strategic alliances, networks of companies, information networks, etc. allow to create an optimal organization of processes in the industrial enterprise, in which each function and process is implemented at a global level, which is impossible to achieve in a separate enterprise - large, medium or small. As a result, higher production efficiency is achieved, an atmosphere of mutual trust and mutual responsibility arises. Partnerships are now less formal. Companies join forces to use specific market opportunities that do not exist for companies operating independently.

MATERIALS AND METHODS

The purpose of this paper is to conduct a study and analysis of the investment attitudes of industrial enterprises in times of crisis. To achieve the goal, it is necessary to:

1. Collect information, theoretical and empirical, which should be well systematized and summarized.
2. Analyze the collected information and derive general trends for industrial and machine-building enterprises.
3. Make recommendations for taking possible corrective actions regarding the innovation policy of the industrial enterprise and based on the conclusions, make plans and programs for future opportunities in this area.

To achieve the goal, the method of comparative analysis was used, comparing information from the conducted research and observations of the processes in industrial enterprises during the years of study, on the basis of which the Author tries to derive trends, conclusions and recommendations for the future activities of industrial enterprises.

The limitations of the study are reduced to the fact that the Author himself defines the boundaries of his research and selects only mechanical engineering enterprises, since innovation management is a vast scientific territory, and the volume of a scientific article is too short.

The aggressive business environment and increased competition have placed new demands on the development of industrial enterprises. The issue of adapting management structures to the new realities of globalizing business, of the functions of unification or division of enterprises, is on the agenda.

RESULTS

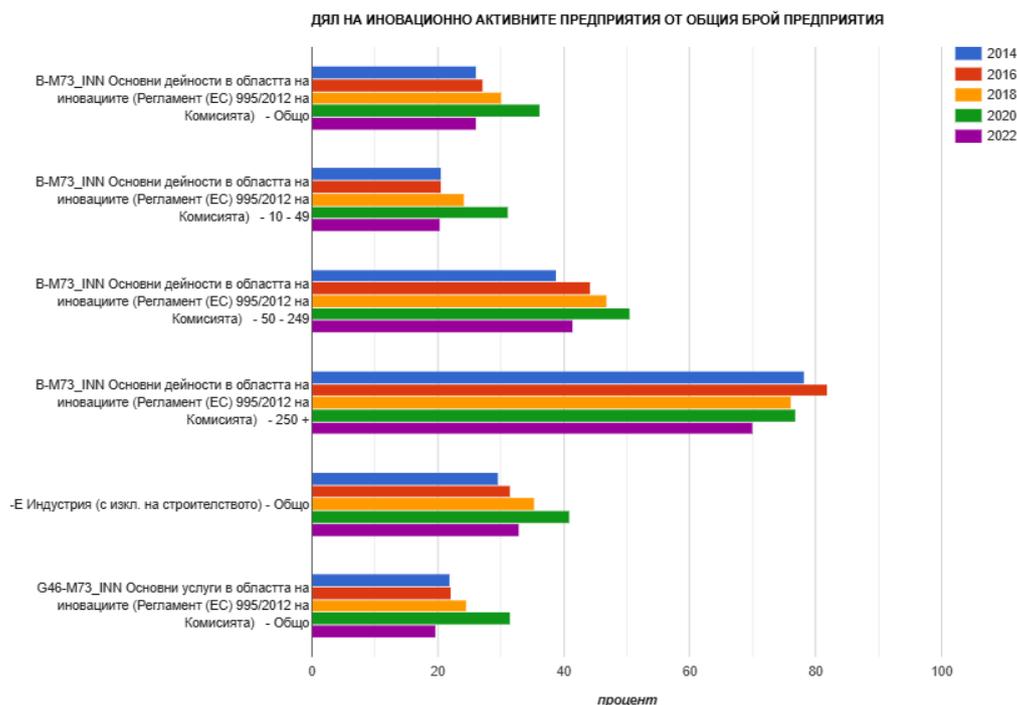
In this complex and rapidly changing business environment, every industrial enterprise must find its own path to development and success, building its own winning strategy, trusting its experience and sense, the innovation and creativity of the human capital it has. As we have already mentioned, modern industrial enterprises are decentralized, informal, with a minimum number of hierarchical levels. They build an organizational culture that encourages independent thinking, risk-taking and the acquisition of new knowledge.

The National Statistical Institute (NSI) uses the Eurostat definition of innovative organizations, according to which innovative organizations are those that provide the market with new or significantly improved innovative products (services or goods) and/or innovative processes, including methods for providing services or delivering goods. [NSI, 2025]

In 2004, the NSI conducted a survey of innovative firms in Bulgaria for the first time. According to this survey, the share of innovative firms was only 11.4% of the total number of operating enterprises, or ¼ of the share of innovative enterprises in the EU-15 in 2001. [OP, 2021]

The study also indicates that Bulgarian entrepreneurs generally have a low innovation culture. Low labor costs were a major competitive advantage of Bulgarian business organizations, but the change in the business environment requires them to reorient towards innovation and improve the efficiency of their internal company processes to preserve their specific advantages. This change will require the active involvement of the state and the non-governmental sector. According to data from a study conducted by Eurobarometer, Bulgaria is one of the countries in which a large part of the population accepts innovations with prejudices (28%) or completely rejects them (20%).

Figure 1 presents systematized information year by year on the share of innovative companies compared to the total number of operating enterprises in Bulgaria.

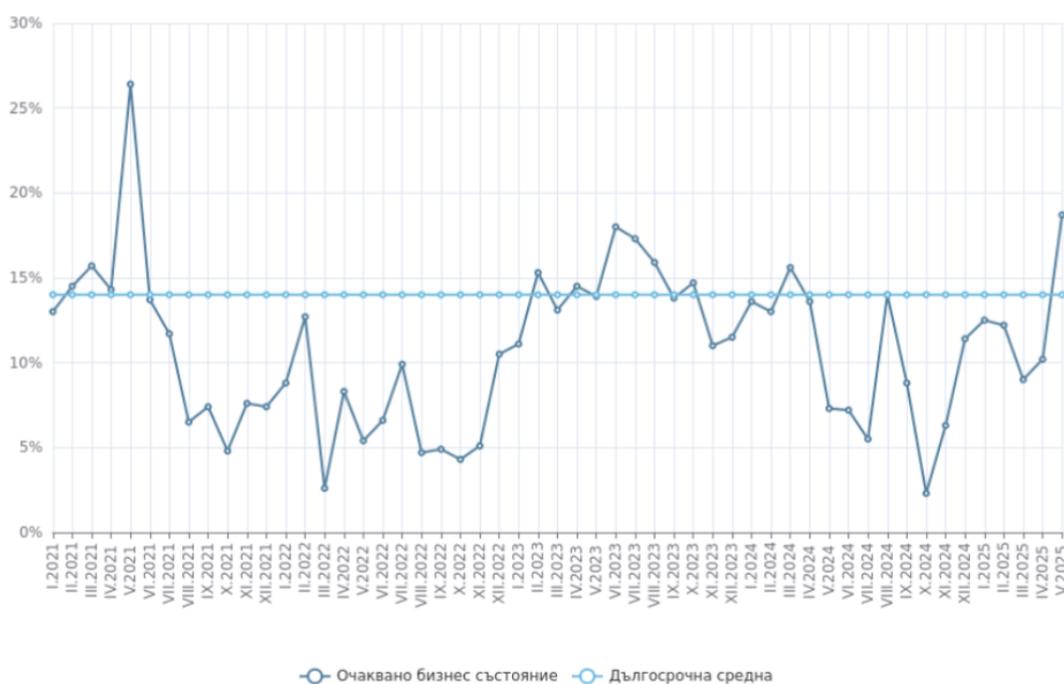
Figure 1. Share of innovatively active enterprises out of the total number of enterprises.

Source: NSI (<https://infostat.nsi.bg/>)

According to the monitoring of business trends in industry in May 2025, the overall business climate indicator decreased by 1.7 points compared to April (from 21.5% to 19.8%) as a result of the less favorable business climate in industry and retail trade. The studied trends show that the composite indicator “business climate in industry” decreased by 1.1 points (from 19.3% to 18.2%) (see Fig. 2), which is due to the reserved assessments of industrial entrepreneurs about the current business situation of industrial enterprises. At the same time, however, some optimism is observed in their forecasts for the business situation (see Fig. 3) and production activity in the coming months [1].

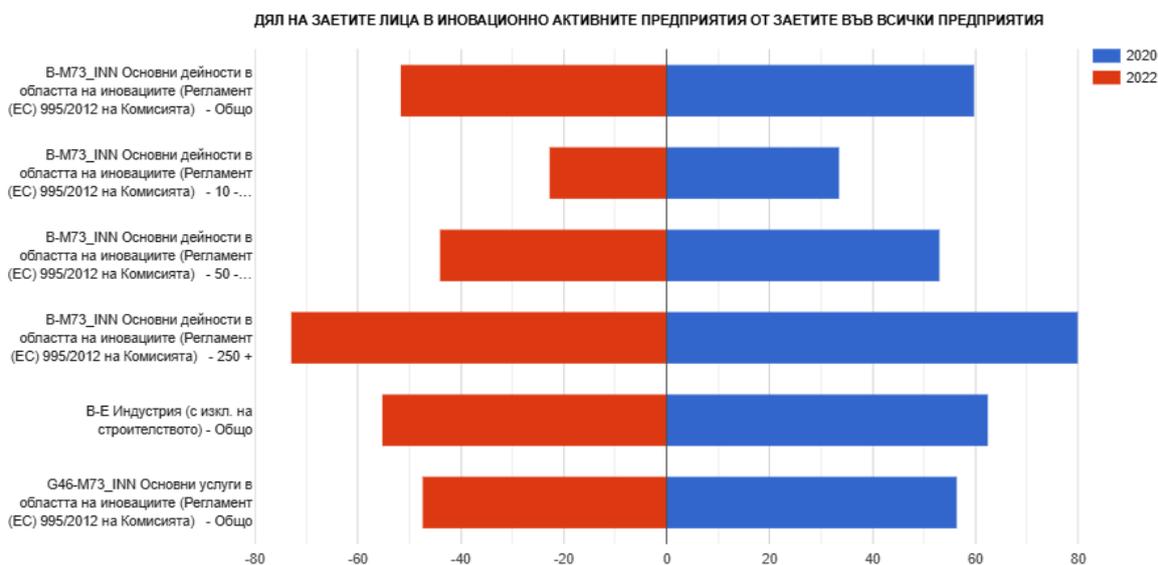

Figure 2. Business climate in industry
Source: NSI (<https://infostat.nsi.bg/>)

Figure 3. Expected business conditions in the industry over the next six months.
Source: NSI (<https://infostat.nsi.bg/>)

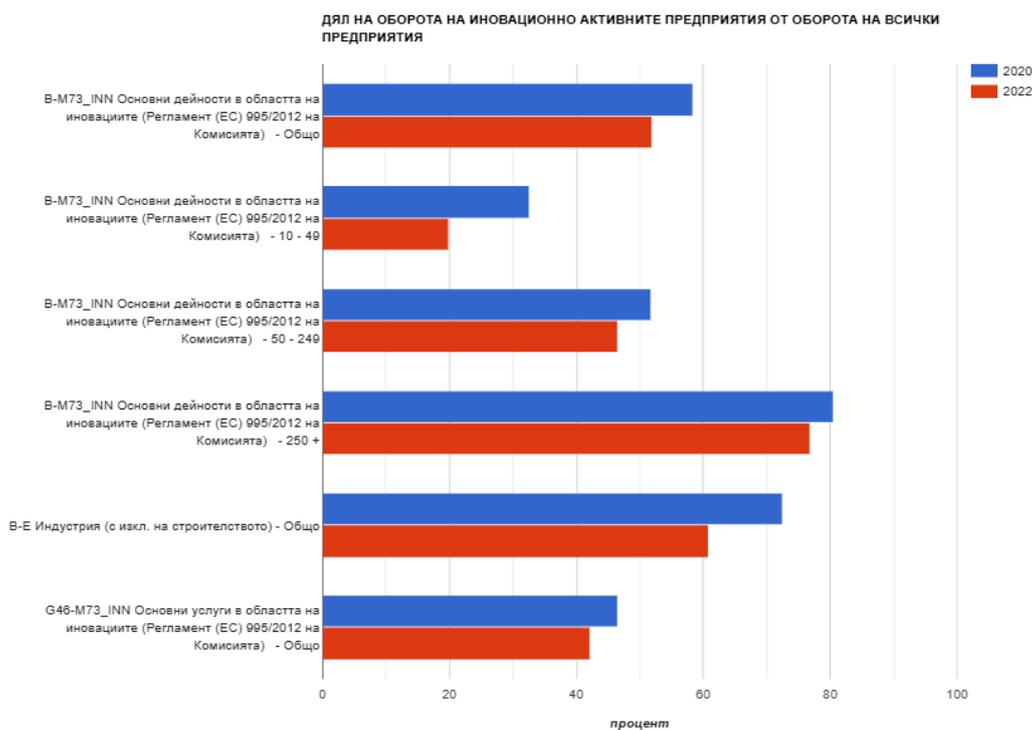
Figure 4 presents the share of employees in innovatively active enterprises compared to the number of employees in all enterprises. It is noteworthy that the total percentage of employees in innovatively active enterprises decreased by 7.1%, which coincides with the difficult conditions and consequences of the crisis caused by the Covid pandemic. The most serious decrease is in enterprises with up to 49 employees - 11%, and the least in enterprises with over 250 employees - almost 7%.

Fig. 4. Share of employees in innovatively active enterprises out of those employed in all enterprises

Source: NSI (<https://infostat.nsi.bg/>)

Figure 5 compares the share of turnover of innovatively active enterprises in the turnover of all enterprises at the beginning (2020) and at the end of the period of the crisis and the Covid pandemic (2022). The total percentage of the share of turnover of innovatively active enterprises decreased by 6.5% compared to the turnover of all enterprises. This decrease was greatest in enterprises with a staff of up to 49 workers – 12.6%, and the smallest – 3.7% in enterprises with a staff of over 250 employees.

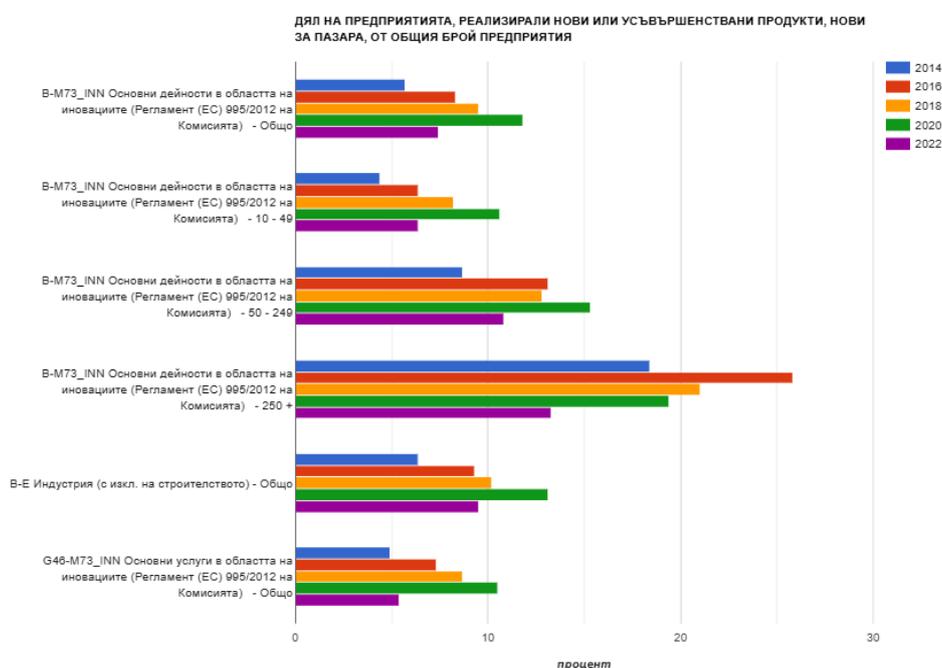

Figure 5. Share of turnover of innovatively active enterprises in the turnover of all enterprises.

Source: NSI (<https://infostat.nsi.bg/>)

Stimulating product innovation, the search for new markets, approaches and technologies always leads to increased competitiveness and is part of the success of every industrial enterprise. Chart 6 presents the share of enterprises that have implemented new or improved products that can be defined as new to the market, out of the total number of enterprises. In 2020, there was a trend of increasing enterprises that implemented new or improved products by about 2.5%, but unfortunately it could not be maintained during the Covid crisis and even the decline is much more serious than the positive trend and the values are far below the levels of 2018. The most noticeable decline is in enterprises with more than 250 employees - 6.7%, and the smallest in enterprises with up to 49 employees - 4.2%.

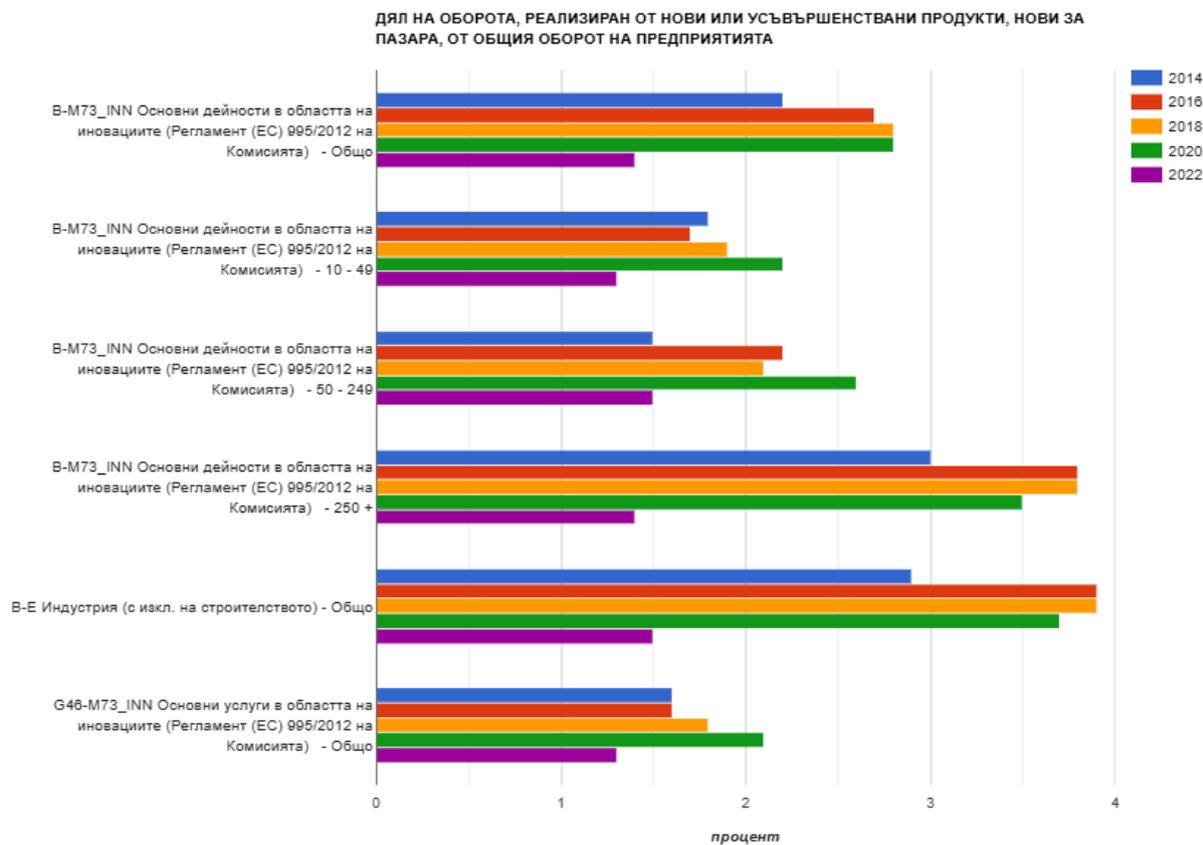
The share of turnover generated by new or improved products, new to the market, in the total turnover of enterprises is a very clear indicator of the complex business environment during the Covid pandemic and the crisis that has begun in Ukraine. Its values are shown in Chart 7. The decline in 2022 is serious and worrying, since for enterprises with more than 250 employees the decrease is 2.4% from 3.8 to 1.4%. It is unpleasant to note the fact that in all three groups of industrial enterprises, divided according to the indicator "number of employees", the regression is so serious that the levels of its values correspond to the values before 2012.

Figure 6. Share of enterprises that have implemented new or improved products, new to the market, out of the total number of enterprises.

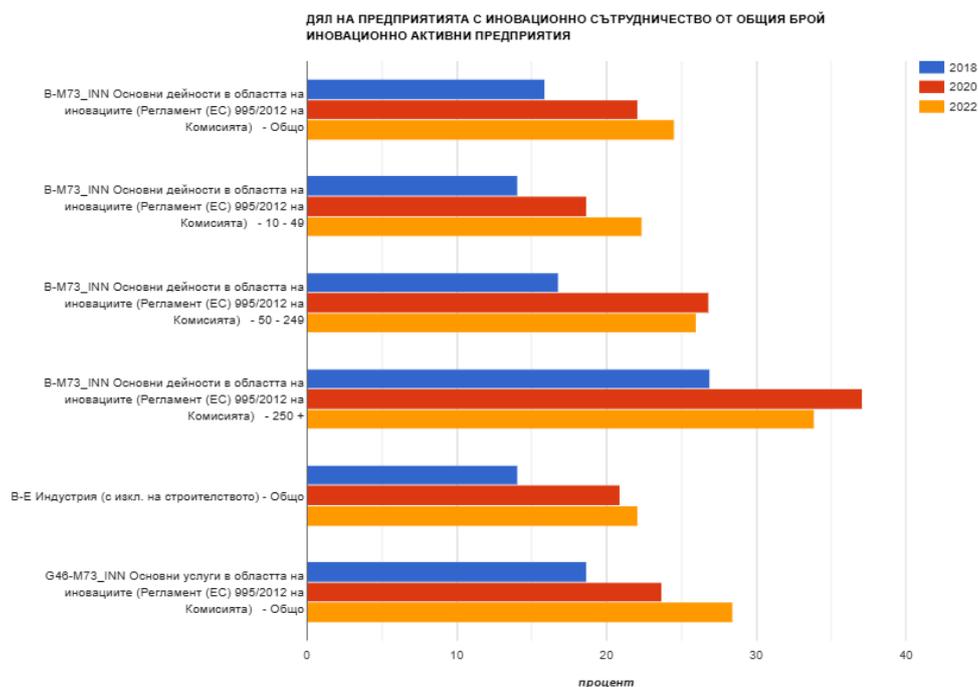
Source: NSI (<https://infostat.nsi.bg/>)

The most positive and lasting trend can be defined as the increase in the share of enterprises with innovation cooperation out of the total number of innovation-active enterprises. The impact of the Covid crisis is almost imperceptible and the values for enterprises with 50 to 249 employees have increased by 9.2%. And the smallest increase of 7% is for industrial enterprises with more than 250 employees.

Figure 7. Share of turnover generated by new or improved products, new to the market, out of the total turnover of enterprises.

Source: NSI (<https://infostat.nsi.bg/>)

Figure 8. Share of enterprises with innovation cooperation out of the total number of innovation-active enterprises.

Source: NSI (<https://infostat.nsi.bg/>)

Change in innovative industrial enterprises comes to bringing new and better job opportunities, not just because enterprises need to change. They prefer to create their future themselves rather than wait for the future to come and provoke a reaction. In modern industrial enterprises, change is a continuous process, carried out in a flexible way. In practice, the state of the present pushes them forward and stimulated by their strategy and vision, they face the future.

As a result of the research conducted on the topic and summarizing the existing knowledge to date regarding innovation policy in industrial enterprises, some main trends and specific characteristics of innovative industrial organizations can be identified [Zlateva-Petkova, 2019], such as:

✓ The future belongs to innovative industrial organizations, to those industrial enterprises that seek change, development and new technological discoveries and solutions. These organizations are tolerant of failures and value differences. Their communication is open, and the style of communication imposed between employees requires a high degree of trust and respect for other people's opinions.

✓ Innovative industrial enterprises build their vision by focusing on their long-term goals and results. They do not allow the past and history to limit their capabilities and shape their future with the help of the creativity and talent of their people. These manufacturing enterprises have the ability to learn from experience and use the accumulated knowledge without burdening them and predetermining how to create their vision for the future.

✓ Innovative industrial enterprises learn from their most demanding customers. By understanding consumer requirements and how products are used, these organizations drive innovation in their products and increase their competitiveness. They are constantly engaged in the search for new markets, new products, new technologies.

✓ Innovative industrial enterprises focus on content. Traditional organizations follow rules and established norms. Organizations oriented to results are always creative in finding the right solutions and actions. Creativity and innovation are the hallmarks of innovative industrial enterprises and create an advantage when they turn ideas into work and results, rather than when they follow uniform work rules and formal work processes.

✓ Creativity is encouraged in every way in innovative industrial enterprises. It is embedded in every action, decision or product. Creative employees stand out as an example, and managers are always ready to support new ideas and give the necessary recognition to the creative temperament.

✓ The organizational structure in innovative industrial enterprises is built on a team principle. Creativity is defined as an individual quality, but there are creative teams that have several creative individuals with power or influence within the team.

✓ Innovative industrial enterprises practice open communication and avoid formal procedures and processes. Information flows freely at all levels of the organization. This allows the expression of the individual personality, reduces the influence or ignores traditional structures, minimizes bureaucracy, accelerates informal group interactions and supports the access of project teams to people and organizational resources.

✓ Innovative industrial enterprises have a more special attitude towards conflicts. They do not perceive them as a negative phenomenon, since there are disagreements between ideas, not between people. Moreover, innovative industrial enterprises prefer intelligent disagreement to passive agreement, since the former implies a deeper understanding of the problems than the latter.

✓ Relationships in innovative industrial enterprises are extremely important, since they determine their creative power, not structure. The focus in these manufacturing enterprises is on acquaintance and informal relations, since on this basis the main part of the work is done.

✓ In order to see different aspects of the same problems or solutions, innovative industrial enterprises use individuality and diversity.

✓ Innovative industrial enterprises are lenient on workplace fun. They believe that when there is creativity in organizations, people are engaged, animated, empathetic, and empowered to think. Creativity requires activity, as it is an active process in itself.

✓ In innovative industrial enterprises, imagination and curiosity are encouraged and rewarded. Working smarter is valued more than working harder and completely under instructions and commands.

✓ Innovative industrial enterprises do not trust traditional and universal solutions.

✓ Innovative industrial enterprises avoid punishment because when people are afraid, they tend to close in on themselves and start doing safe things, not showing initiative and creativity, but doing exactly what is assigned to them. Creativity cannot manifest itself because it requires freedom, not fear of mistakes and punishment. For this reason, innovative industrial enterprises do not have a negative attitude towards mistakes, which are perceived as a reasonable risk and part of the creative process. This is so, since not all creative ideas and initiatives can be implemented and successful. The negative reaction in such cases, however, becomes a bureaucratic brake on organizational growth, since in a moment of fear of administrative punishment, people do not show their creative abilities and talents.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

Innovations are a major factor in improving the activities of industrial enterprises in a number of areas [Zlateva-Petkova, 2019]:

- Ensuring a more complete compliance of the products offered by industrial enterprises with the needs of customers. An indisputable fact is the growing importance of new products due to the constantly and rapidly changing requirements and needs of customers. In turn, the products themselves also have the property and ability to modify and confirm the emergence of new needs and requirements of consumers.

- Offering products with the necessary and guaranteed quality. One of the ways to improve quality is precisely the modification of existing ones and the creation of new products that meet the requirements and expectations of consumers to the maximum extent.

- Commercialization of the created new and improved technologies. In practice, this means the sale of intellectual property that industrial enterprises have patented after the scientific developments and technological innovations. It is carried out in the form of the sale of licenses for the use of the relevant patents.

- Cost savings. In many cases, among the reasons for seeking innovation is cost reduction. Depending on innovation, it is very often observed that the creation of new original products and new technologies, as well as the improvement of existing ones, lead to a significant reduction in production costs, which in turn leads to a reduction in the price of the final product. The attractive and affordable price of the offered products or services contributes to the competitiveness of the business organization in the relevant market.

- Full use of the technological potential of industrial enterprises. The development of new products and technologies contributes to the commitment, improvement of qualifications and maintenance of motivation of personnel engaged in scientific research and development activities on the one hand, as well as to the acceleration of the return on investment in this activity.

- Full use of the production capacity of the industrial enterprise. A competitive product, regardless of whether it is newly created or modified, always leads to an increase in sales, which in turn is a prerequisite for a fuller load on production capacities in an effort to produce the necessary quantities.

Thus, innovations, including the development and adoption of new products and technologies, are a major factor in improving and developing the activities of industrial enterprises and increasing their competitiveness. Moreover, they are a prerequisite for establishing a connection between the current sales and profits of industrial enterprises and the growth of their potential, sales and profits in the future.

LITERATURE

1. <https://infostat.nsi.bg/>
2. Operational programme „Innovation and competitiveness”, 2021-2027 г.
3. Zlateva-Petkova, Tsanka (2019). The Innovative organization – how to recognize it?!, Scientific conference TechCo-Lovech, pp. 294-300, ISSN 2535-079X
4. Zlateva-Petkova, Tsanka. The integration of innovation and learning processes as a factor for competitiveness of business organizations, Scientific conference TechCo-Lovech, 2019, pp. 300-304, ISSN 2535-079X

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на

регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development

Bulgaria

<http://science.uard.bg>

THE INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ESG EDUCATION: A MULTIDISCIPLINARY APPROACH TO AUDITING AND MANAGEMENT CURRICULA

Delyan Plachkov

University of agribusiness and rural development, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: The advent and continuous evolution of artificial intelligence (AI) within the educational framework have catalyzed the development of sustainability-oriented thinking and the embedding of Environmental, Social, and Governance (ESG) values into higher education curricula. This paper investigates the potential for AI technologies to synergistically enhance ESG education, focusing on auditing, financial management, and public administration disciplines. Through both theoretical assessments and empirical case studies, effective methods of integrating AI-enabled tools and adaptive learning mechanisms to cultivate ESG competencies in students are identified. The discussion culminates in actionable policy recommendations aimed at crafting curricular frameworks that promote sustainable, digitally supported education.

Keywords: artificial intelligence, ESG education, sustainability, adaptive learning, auditing, higher education, curriculum development

INTRODUCTION

The landscape of higher education is experiencing a profound transformation characterized by the integration of digital technologies, particularly artificial intelligence (AI), which is reshaping pedagogical approaches, assessment frameworks, and competence development methodologies. Concurrently, the emergence of Environmental, Social, and Governance (ESG) principles has become essential to responsible corporate governance and public policy (Kavitha & Joshith, 2024). This article delves into the convergence of these two forces—AI and ESG—within educational contexts, providing a comprehensive exploration of their implications for curricula in auditing and management.

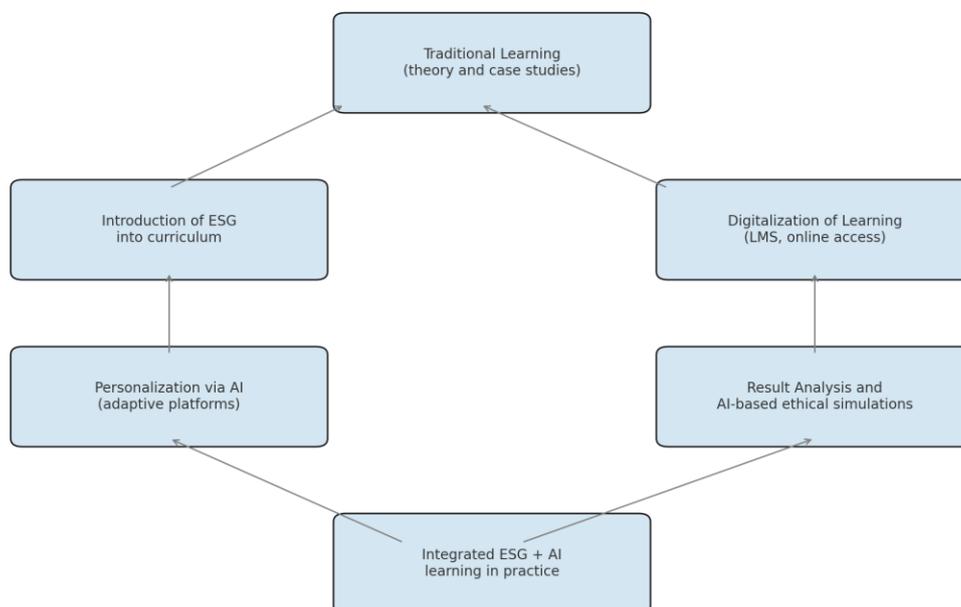
Established sustainability frameworks and recent EU directives underscore the necessity for educational institutions to prepare future professionals equipped not only with technical acumen but also with a strong sense of social and environmental accountability (Зінченко & Hlushko, 2021). Conventional pedagogical methodologies are often ill-equipped to tackle the intricate and changing nature of ESG issues. The adaptive nature of AI systems, which provide immediate feedback and tailor learning experiences, offers transformative potential to modernize ESG educational practices.

AI APPLICATIONS IN ESG-CENTRIC EDUCATION

AI can play a pivotal role in enhancing ESG education through three key modalities:

1. personalized adaptive learning systems,
2. analytics directed towards behavioral and ethical assessments, and
3. intelligent tutoring systems that replicate real-world ESG dilemmas (Singh et al., 2024).

Platforms infused with AI, such as advanced Learning Management Systems (LMS), are capable of customizing ESG-related content tailored to individual learning trajectories, prior knowledge bases, and pace of learning. For instance, students specializing in accounting may receive customized content on climate-related disclosures drawn from actual corporate reports, while those in public administration can engage with simulations that encourage ethical decision-making in governance (Saidakhror, 2024). Moreover, the incorporation of AI tools aids in improving comprehension of ESG topics and enhances student motivation, a crucial determinant of values-centered learning. This enriched learning environment fosters a deeper engagement with ESG principles through scenario-based evaluations that allow for practical applications of ethical analyses. The importance of peer collaboration is also amplified through AI, which provides prompts for discussions grounded in ESG-focused learning modules. This enhances an interconnected classroom atmosphere conducive to cross-disciplinary collaboration, vital for nurturing ESG literacy among students (Stanciu & Condrea, 2023).

Stages of ESG and AI Integration in Education

Diagram title: “Evolution of ESG and AI Integration in Higher Education Curricula”

1. Traditional Learning (Theory and Case Studies) This foundational phase of higher education emphasizes a linear, instructor-centered model of knowledge transfer. Learning is based on textbooks, theoretical lectures, and classic case studies. Assessment is typically standardized,

with limited interactivity or real-world engagement. ESG (Environmental, Social, Governance) considerations are either absent or treated superficially, and the digital tools used are minimal—often limited to slideshows or basic online repositories. There is no customization of learning, and students are expected to adapt to a fixed format. This stage highlights the rigidity and knowledge-centric nature of traditional education systems.

2. Introduction of ESG into Curriculum With global sustainability issues gaining prominence, academic institutions begin to introduce ESG principles into existing disciplines. Subjects such as management, economics, or public administration start incorporating modules on corporate responsibility, environmental protection, and ethical governance. This shift marks the initial ideological transition from knowledge-centered teaching to value-based learning. Though still delivered through conventional methods, this stage raises students' awareness of the broader impact of their future professional roles and encourages interdisciplinary thinking.

3. Digitalization of Learning (LMS, Online Access) This phase sees a technological shift, where Learning Management Systems (LMS) such as Moodle, Google Classroom, and MS Teams are adopted to deliver content. ESG-related resources become more accessible through digital libraries, webinars, and video materials. Hybrid and asynchronous learning formats gain popularity, enabling more flexible student engagement. This stage enhances inclusion and sets the technical groundwork for personalized learning. Importantly, the move to digital education creates a framework upon which AI-enhanced ESG teaching can be built.

4. Personalization via AI (Adaptive Platforms) At this stage, AI begins to transform ESG education through personalized learning experiences. Adaptive platforms assess students' prior knowledge, pace of progress, and engagement levels to curate customized learning paths. For example, a student studying sustainability might receive tailored readings, quizzes, or simulations based on their interests or performance. This personalization boosts intrinsic motivation and helps bridge gaps in ESG understanding. AI also fosters inclusivity by supporting learners with diverse needs, making complex ESG concepts more accessible.

5. Result Analysis and AI-Based Ethical Simulations Artificial Intelligence is further applied to analyze learning outcomes and diagnose gaps in comprehension. More importantly, AI enables interactive and ethical simulations where students must navigate ESG-related dilemmas—such as managing environmental risks or responding to corporate governance crises. These simulations mimic real-world scenarios and demand critical decision-making under pressure. This experiential learning stage deepens ethical reasoning, improves soft skills, and prepares students to apply ESG principles practically and responsibly.

6. Integrated ESG + AI Learning in Practice This final and most advanced phase represents the convergence of ESG education and artificial intelligence. ESG topics are no longer optional or isolated; instead, they are systematically embedded in core subjects such as accounting, finance, auditing, project management, and leadership. Students interact with AI-powered tools—such as ESG reporting platforms, sustainability analytics software, and predictive risk models—gaining hands-on experience with the technologies shaping modern governance. This model promotes transdisciplinary skills, digital fluency, and an applied understanding of ESG responsibilities in business and public service.

CASE STUDY CONTEXT: CURRICULUM EVOLUTION AT UARD

At the University of Agribusiness and Rural Development (UARD) in Bulgaria, initiatives to upgrade digital learning environments through AI support academic innovation priorities, especially in ESG-focused programs. Participation in projects including courses such as “Sustainable Agricultural Economics” and “Environmental Accounting” is being discussed, which we believe will yield promising results. Also, the integration of artificial intelligence can be of great benefit in the verification of individual and coursework, as anti-plagiarism systems can integrate AI and be much more predictive and adequate in verification. The integration of AI-enhanced modules, such as automated ESG risk assessment tools and engaging case studies, will

allow students to interact with key policy frameworks such as the EU Taxonomy or the UN Sustainable Development Goals (SDGs) in a more relevant context. Furthermore, asynchronous learning modalities promote inclusion, thus addressing the “social” component of ESG parameters. Academic staff at UARD have also pioneered the development of microcredits linked to specific ESG competencies, facilitated by AI-based assessment technologies. This structure provides students with the opportunity to validate their understanding of sustainability and ethical frameworks in a verifiable format, in line with European qualification standards. Developing projects for inclusive education, supporting EU target groups, and more are a focus of UARD colleagues.

RECOMMENDATIONS FOR INTEGRATING AI IN CURRICULUM DESIGN

Drawing from the analysis of AI's impact on ESG education, several recommendations emerge:

- Develop competency frameworks powered by AI that align with the EU Green Deal and national educational priorities.
- Incorporate simulated scenarios utilizing AI in auditing and management training to instruct students on identifying ethical risks.
- Leverage learning analytics to monitor educational outcomes linked to ESG across diverse disciplines (Rütti-Joy et al., 2023).
- Facilitate interdisciplinary teaching teams that integrate expertise from AI, ethics, law, and sustainability.

Effective execution of these strategies necessitates investment into digital infrastructures and comprehensive faculty training programs. Educators must be equipped to architect ESG-relevant learning experiences fortified by AI-based tools while engaging in partnerships with external ESG authorities and industry practitioners to bolster curriculum relevance and facilitate applied learning (Gu & Li, 2024). Assessment frameworks must transition from traditional evaluative methodologies to performance-based ones, including sustainability audits, stakeholder engagement simulations, and AI-assisted reflective assessments. These formats nurture the internalization of ESG values within complex and evolving scenarios (Okulich-Kazarin et al., 2023). Institutions could also explore the establishment of dedicated ESG-AI laboratories where students can experiment with predictive tools, simulate sustainability assessments, and analyze policy impacts using real-time datasets. These environments encourage innovation and establish sustainability-oriented mindsets within academic settings (Niu et al., 2024).

CONCLUSION

The integration of AI technologies within the realm of ESG education is both timely and indispensable as societies increasingly demand accountability and sustainable practices. Higher education institutions must adapt by incorporating digital resources that effectively prepare students for future ESG responsibilities. The initiatives undertaken by institutions like UARD illustrate the feasibility and immediate impact of such integrations when harmonized with institutional goals and innovation-friendly policies.

REFERENCES:

1. Aaron, L., Abbate, S., Allain, N., Almas, B., Fallon, B., Gavin, D., & Wolf, D. (2024). Optimizing ai in higher education.. <https://doi.org/10.2307/jj.20522984>
2. Gu, G. and Li, H. (2024). Analysis of the current state of artificial intelligence and higher education research based on co-word analysis.. <https://doi.org/10.4108/eai.13-10-2023.2341285>
3. Kavitha, K. and Joshith, V. (2024). The transformative trajectory of artificial intelligence in education: the two decades of bibliometric retrospect. *Journal of Educational Technology Systems*, 52(3), 376-405. <https://doi.org/10.1177/00472395241231815>

4. Maznev, P., Stützer, C., & Gaaw, S. (2024). Ai in higher education: booster or stumbling block for developing digital competence?. *Zeitschrift Für Hochschulentwicklung*, 19(1). <https://doi.org/10.21240/zfhe/19-01/06>
5. Molokova, E. (2021). Higher education as a sustainable development tool. *E3s Web of Conferences*, 291, 05040. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202129105040>
6. Niu, W., Zhang, W., Zhang, C., & Chen, X. (2024). The role of artificial intelligence autonomy in higher education: a uses and gratification perspective. *Sustainability*, 16(3), 1276. <https://doi.org/10.3390/su16031276>
7. Okulich-Kazarin, V., Skowron, Ł., Artyukhov, A., Dluhopolskyi, O., & Cwynar, W. (2023). Sustainability of higher education: study of student opinions about the possibility of replacing teachers with ai technologies. *Sustainability*, 16(1), 55. <https://doi.org/10.3390/su16010055>
8. Pargman, T., Sporrang, E., Farazouli, A., & McGrath, C. (2024). Beyond the hype: towards a critical debate about ai chatbots in swedish higher education. *Högre Utbildning*, 14(1), 74-81. <https://doi.org/10.23865/hu.v14.6243>
9. Rütli-Joy, O., Winder, G., & Biedermann, H. (2023). Building ai literacy for sustainable teacher education. *Zeitschrift Für Hochschulentwicklung*, 18(4), 175-189. <https://doi.org/10.21240/zfhe/18-04/10>
10. Saidakhror, G. (2024). The impact of artificial intelligence on higher education and the economics of information technology. *Irshad J. Law and Policy*, 2(3), 1-6. <https://doi.org/10.59022/ijlp.125>
11. Singh, V., Kumar, N., Singh, S., Kaul, M., Gupta, A., & Kapur, P. (2024). Assessment of artificial intelligence-based digital learning systems in higher education amid the pandemic using analytic hierarchy.. <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-3828524/v1>
12. Slimi, Z. and Villarejo-Carballido, B. (2023). Systematic review: ai's impact on higher education - learning, teaching, and career opportunities. *Tem Journal*, 1627-1637. <https://doi.org/10.18421/tem123-44>
13. Stanciu, A. and Condrea, E. (2023). Sustainability in higher education., 267-273. <https://doi.org/10.24818/basiq/2023/09/035>
14. Yulianti, P., Yandhini, S., Sari, A., Herawani, I., & Oktarini, I. (2024). The influence of ai on students' mind patterns. *BICC_Proceedings*, 2, 183-186. <https://doi.org/10.30983/bicc.v1i1.125>
15. Зінченко, В. and Hlushko, T. (2021). Artificial intelligence and institutional transformations of the education system in the context of the sustainable development paradigm.. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.210322.212>

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на

регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development

Bulgaria

<http://science.uard.bg>

THE EFFECT OF ADAPTIVE AI SYSTEMS ON STUDENT MOTIVATION AND PERFORMANCE IN HIGHER EDUCATION

Delyan Plachkov

University of agribusiness and rural development, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: This article explores the impact of adaptive artificial intelligence (AI) systems on student motivation and academic performance in higher education. As digital transformation accelerates in university environments, AI-driven learning platforms are increasingly used to tailor educational experiences to individual learner needs. Drawing on a combination of theoretical sources and empirical observations, the study analyzes how adaptive systems support personalized learning paths, formative feedback, and learner autonomy. The findings suggest that such technologies can significantly enhance student engagement and outcomes when properly implemented and supported by pedagogical and institutional frameworks.

Keywords: Artificial intelligence, adaptive learning systems, motivation, academic performance, higher education, digital transformation, personalized learning.

INTRODUCTION

In the context of higher education's digital transformation, artificial intelligence (AI) is rapidly becoming a key enabler of student-centered learning. Adaptive AI systems—designed to adjust content, pace, and support in real time based on student behavior—are among the most impactful innovations in educational technology (Holmes et al., 2021). According to Zawacki-Richter et al. (2019), the integration of AI in education represents more than a technological shift; it introduces a new paradigm of learner autonomy, precision instruction, and data-informed pedagogy. In this environment, the role of educators evolves from transmitters of knowledge to facilitators of personalized learning experiences. Moreover, as higher education institutions strive to meet the needs of increasingly diverse student populations, the ability of AI to provide differentiated and scalable instruction becomes invaluable. Adaptive systems can respond to

individual learners' preferences, prior knowledge, and real-time performance, offering dynamic pathways to mastery. This stands in contrast to traditional one-size-fits-all teaching methods that often overlook the varying paces and learning styles of students (Pane et al., 2017). At the same time, the growing reliance on AI in education raises important questions about equity, ethics, and digital literacy. While AI has the potential to democratize access to high-quality education, it can also widen existing gaps if not implemented responsibly. Ensuring that students and educators alike are equipped with the necessary skills to engage meaningfully with these technologies is therefore a central concern for policy-makers and academic leaders (OECD, 2020). As such, understanding the pedagogical implications of AI—not just its technological features—is crucial for leveraging its full potential in higher education.

THEORETICAL FRAMEWORK AND LITERATURE REVIEW

Adaptive learning systems are grounded in constructivist learning theory and self-determination theory (Deci & Ryan, 1985), emphasizing the learner's active role and intrinsic motivation. AI enables personalized learning environments by processing large volumes of behavioral data and adapting instructional content accordingly (Pane et al., 2017). Xu and du Boulay (2020) argue that adaptive systems increase engagement by tailoring feedback to each learner's current level of understanding, thereby reducing frustration and increasing confidence. In a similar vein, Khosravi et al. (2022) found that when students receive real-time, relevant feedback from AI-driven systems, their cognitive load decreases, enabling them to focus on deeper learning processes. Additionally, AI can strengthen the relationship between learner and content through gamified environments, intelligent tutoring, and natural language interfaces—elements shown to boost both satisfaction and motivation (Martin et al., 2019). These systems thus not only enhance the learning experience but also foster persistence and goal-orientation, which are vital to academic success. Furthermore, research shows that adaptive AI systems are more effective when embedded within an institutional culture that values data literacy and continuous pedagogical innovation (Zawacki-Richter et al., 2019). In such settings, faculty and students alike view AI as a collaborative partner in the learning process rather than a replacement of human interaction. This cultural dimension is crucial for long-term integration.

ANALYSIS: AI AND MOTIVATION IN HIGHER EDUCATION

Motivation in academic contexts is often linked to key psychological needs—autonomy, competence, and relatedness—identified in self-determination theory (Deci & Ryan, 1985). Adaptive systems support these needs by enabling flexible learning pathways and personalized feedback, both of which contribute to a sense of agency and mastery. Studies have shown that students using AI-enhanced platforms report higher levels of intrinsic motivation compared to traditional instruction (Xu & du Boulay, 2020). This is largely due to the system's ability to present content that is neither too easy nor too difficult, thus maintaining the learner's engagement zone or “flow” (Csikszentmihalyi, 1990). Moreover, adaptive systems often incorporate gamified elements, which further enhance motivation by making learning interactive and rewarding. According to Martin et al. (2019), when learners receive real-time progress updates, badges, or achievements based on performance, they become more likely to persist and take ownership of their learning. In addition, such systems foster a sense of self-regulation and reflection by enabling learners to track their progress and adjust learning strategies accordingly. This aligns with Zimmerman's (2002) model of self-regulated learning, where motivation is reinforced by feedback loops between performance, self-assessment, and goal setting.

ANALYSIS: ACADEMIC PERFORMANCE AND LEARNING OUTCOMES

A growing body of research indicates that adaptive AI systems positively impact academic performance. By dynamically adjusting content and feedback, these systems help students address knowledge gaps more effectively and reinforce learning through repetition and scaffolding (Pane et al., 2017). Khosravi et al. (2022) report that students who used AI-driven platforms for personalized quizzes and targeted review sessions demonstrated statistically significant improvements in final assessments compared to control groups. The automated diagnostics and response mechanisms of such systems allow educators to intervene at appropriate times with additional support. Furthermore, adaptive systems support differentiated instruction by accommodating diverse learning styles. This contributes to greater academic equity, especially for students who may struggle in conventional lecture-based formats (OECD, 2020). Another dimension of performance enhancement lies in the system's ability to facilitate micro-learning, where content is delivered in bite-sized, focused modules. Research suggests that this format improves retention and comprehension, particularly when combined with spaced repetition algorithms (Chou & Chan, 2021).

CHALLENGES AND LIMITATIONS

Despite their advantages, adaptive AI systems are not without challenges. One major concern is data privacy and the ethical use of learner information. As Zawacki-Richter et al. (2019) note, institutions must develop clear policies to govern how student data is collected, processed, and protected. Another issue is the potential over-reliance on technology at the expense of human interaction. While AI can personalize instruction, it cannot replace the empathetic and social functions of educators. Therefore, successful integration requires a balanced approach that values both technological efficiency and pedagogical depth. Lastly, effective implementation is dependent on the digital competence of faculty and institutional infrastructure. Without proper training and support, even the best AI tools may fail to deliver their intended benefits (Holmes et al., 2021). A further challenge includes addressing algorithmic bias and ensuring that the AI models used do not perpetuate inequalities or stereotype learners based on prior performance or demographic characteristics (Khosravi et al., 2022). Transparency in how algorithms make decisions is therefore essential.

CONCLUSION AND FUTURE RESEARCH DIRECTIONS

Adaptive AI systems represent a transformative force in higher education. When thoughtfully implemented, they can enhance student motivation and academic performance by aligning learning content with individual needs and preferences. However, these benefits hinge on a robust ethical framework, continuous faculty development, and infrastructure investments. Future research should examine long-term motivational effects, disciplinary differences in adoption, and the effectiveness of AI in hybrid learning models. Furthermore, cross-cultural studies could provide insight into how learners from different educational and cultural backgrounds interact with adaptive systems. Understanding these dynamics will be key to scaling AI solutions globally and equitably.

REFERENCES:

1. Chou, C. Y., & Chan, T. W. (2021). Designing intelligent tutoring systems for enhancing learning engagement. *Educational Technology & Society*, 24(3), 45–57.
2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. Springer.
3. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2021). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Center for Curriculum Redesign.

4. Khosravi, H., Kitto, K., & Lambert, C. (2022). AI and Learning Analytics in Higher Education: A Systematic Review. *British Journal of Educational Technology*, 53(2), 371–389.
5. Martin, F., Sunley, R., & Turner, R. (2019). Gamification and student engagement: An empirical study of the influence of gamified learning. *Journal of Computer Assisted Learning*, 35(6), 782–793.
6. OECD. (2020). *Digital Education Outlook: Pushing the Frontiers with AI, Blockchain and Robots*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264379050-en>
7. Pane, J. F., Steiner, E. D., Baird, M. D., & Hamilton, L. S. (2017). *Informing Progress: Insights on Personalized Learning Implementation and Effects*. RAND Corporation.
8. Xu, B., & du Boulay, B. (2020). Intelligent Tutoring Systems and Motivation: A Review of the Literature. *International Journal of Artificial Intelligence in Education*, 30(1), 74–95.
9. Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on AI applications in higher education. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(1), 1–27.

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE DIGITAL TRANSFORMATION OF HIGHER EDUCATION: A PATHWAY TO SUSTAINABLE ACADEMIC INNOVATION

Delyan Plachkov

University of agribusiness and rural development, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: Artificial Intelligence (AI) has become a transformative force in reshaping higher education, driving personalized learning, sustainable digital ecosystems, and value-oriented curricula. This paper explores the integration of AI within the digital transformation of European higher education, with a particular focus on sustainability, equity, and regional development. By analyzing adaptive systems, digital learning platforms, and the role of AI in ESG (Environmental, Social, and Governance) education, the study highlights opportunities for long-term innovation in teaching, institutional governance, and student empowerment. The paper contextualizes these findings within the INVEST University Alliance and its mission to support inclusive and smart regional growth.

Keywords: Artificial Intelligence, higher education, digital transformation, ESG education, INVEST Alliance, sustainability, adaptive learning, educational innovation.

INTRODUCTION

The integration of Artificial Intelligence (AI) into higher education marks a significant shift in the way learning is designed, delivered, and assessed. As universities face mounting pressure to modernize, AI tools offer promising pathways for personalization, data-driven decision-making, and sustainable learning environments (Holmes et al., 2021). Simultaneously, institutions across Europe are navigating digital transformation agendas driven by the European Education Area and Horizon Europe initiatives, which emphasize innovation, inclusion, and resilience.

In this context, the INVEST University Alliance—uniting regional universities with shared sustainability goals—presents an opportunity to examine how AI-driven digital transformation can serve both pedagogical and societal needs. This paper explores that intersection through the lens of academic innovation.

THE ROLE OF AI IN HIGHER EDUCATION

AI enhances higher education by enabling adaptive learning systems that adjust content, pacing, and feedback to individual learner needs. Tools such as AI-based tutors, intelligent assessment algorithms, and natural language processing (NLP) allow for more meaningful student interaction and improved learning outcomes (Zawacki-Richter et al., 2019). Importantly, AI shifts the educator's role from content transmitter to learning facilitator, where teachers design pathways rather than prescribe uniform content. This pedagogical evolution supports student autonomy and lifelong learning competencies, aligning with the EU's Digital Education Action Plan. Moreover, AI facilitates predictive analytics to identify at-risk learners and recommend timely interventions, increasing retention and academic performance (Holmes et al., 2021). Virtual teaching assistants, chatbots, and automated grading systems reduce administrative workload, enabling educators to focus more on mentoring and curriculum innovation. AI also supports multilingual and inclusive learning through real-time translation, speech recognition, and accessibility features for students with disabilities. This contributes to broader educational equity, especially in internationalized university settings.

From a strategic perspective, AI helps institutions gather insights on teaching effectiveness and learner engagement across departments, enabling data-informed planning and institutional improvement (European Commission, 2021). Thus, AI is not simply a tool but a catalyst for systemic reform in higher education, driving innovation in pedagogy, equity, and academic strategy.

DIGITAL ECOSYSTEMS AND LEARNING PLATFORMS

The digital transformation of higher education is supported by the widespread use of robust Learning Management Systems (LMS) such as Moodle, MS Teams, Canvas, and Google Classroom. These platforms form the foundation of digital ecosystems, providing the infrastructure for managing course content, student engagement, collaboration, and assessment. They enable blended and fully online learning formats that cater to diverse student populations, including non-traditional learners, working professionals, and rural communities. When integrated with AI technologies, LMS platforms evolve into intelligent learning environments. Features such as data analytics dashboards, learning path customization, and behavioral tracking allow educators to identify learning trends and adjust content delivery accordingly. AI-driven recommendation engines can suggest resources based on student progress, while early-warning systems flag disengaged or at-risk students for timely support interventions. Digital ecosystems also promote interdisciplinary learning through integrated tools like forums, peer review systems, e-portfolios, and cross-course content linking. Moreover, these platforms support micro-credentialing, digital certification, and lifelong learning strategies aligned with the needs of dynamic labor markets. In the context of the INVEST Alliance, digital ecosystems create a shared infrastructure for collaborative course design, student mobility, and cross-border knowledge exchange.

ESG EDUCATION AND AI-DRIVEN METHODOLOGIES

Artificial Intelligence plays an increasingly strategic role in advancing ESG (Environmental, Social, and Governance) education by enabling simulation-based learning, real-time data analytics, and complex ethical scenario modeling. Through AI-driven platforms, students can engage in realistic simulations involving sustainability trade-offs, corporate responsibility decisions, or stakeholder governance dilemmas. This experiential learning approach

cultivates deeper critical thinking, ethical reasoning, and systems-level understanding. Machine learning models and AI-enhanced databases help learners interpret ESG reports, evaluate environmental metrics, and conduct social impact assessments. This empowers students to work with real-world datasets and to connect abstract ESG principles with measurable outcomes, preparing them for responsible decision-making in future professional contexts. Natural language processing (NLP) tools further facilitate the analysis of policy documents, corporate disclosures, and stakeholder communications, enriching ESG curricula with up-to-date, authentic materials. Meanwhile, adaptive learning environments adjust ESG content complexity based on learner progress, making sustainability education accessible and personalized.

From a curriculum design perspective, integrating ESG learning objectives into digital modules ensures alignment with institutional missions and global sustainability frameworks such as the UN Sustainable Development Goals (SDGs) and the EU Green Deal. AI helps track student achievement of ESG competencies and informs continuous improvement of educational programs. As part of the INVEST ecosystem, these methodologies foster regional development by equipping students with practical tools and mindsets to lead sustainability transitions across sectors.

INVEST AND THE FUTURE OF REGIONAL SMART EDUCATION

The INVEST University Alliance represents a multi-institutional initiative focused on advancing inclusive, sustainable, and digitally enhanced higher education across Europe's regions. One of its missions is to leverage AI and digital transformation to strengthen regional capacity and reduce inequalities in access to quality learning. Through the development of Smart Learning Pathways, INVEST supports flexible, modular, and transdisciplinary education tailored to local labor market needs. These pathways are powered by AI algorithms that align learner profiles with course offerings and competency frameworks, optimizing both academic and professional outcomes.

Living Labs within the Alliance serve as collaborative environments for testing educational innovations, including AI-powered feedback tools, virtual mobility platforms, and digital twins for institutional management. These labs facilitate interaction between students, educators, researchers, and stakeholders, thereby strengthening the university's role as an anchor institution for regional innovation. Faculty development is also prioritized through teacher-coach models that promote digital pedagogy, cross-cultural collaboration, and AI literacy. By building human and digital capital simultaneously, INVEST reinforces the long-term sustainability of educational reforms.

Examples from UARD (Bulgaria) include the integration of ESG modules into public administration and finance curricula, supported by AI-enhanced assessment and learning analytics. These pilots are scalable across the Alliance and contribute to a broader knowledge-sharing ecosystem. Ultimately, INVEST demonstrates how regional university networks can co-create smart education models that are agile, equitable, and future-ready.

CONCLUSION

AI and digital technologies offer higher education the opportunity to not only modernize instruction but to reimagine academic responsibility in a changing world. By embedding sustainability, personalization, and inclusivity into learning processes, institutions become active agents of transformation. The INVEST Alliance represents a valuable platform for scaling these innovations across Europe's diverse educational landscapes.

REFERENCES:

1. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2021). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Center for Curriculum Redesign.
2. Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(1), 39.
3. Plachkov, D. (2019). *Financial Risk Management in Agriculture*. Proceedings of the International Scientific Conference.
4. Plachkov, D. (2024). *The Green Circular Economy: A Comprehensive Review and Future Perspectives*. E3S Web of Conferences.
5. European Commission. (2021). *Digital Education Action Plan 2021–2027*.
6. United Nations. (2015). *Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development*.

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на

регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development

Bulgaria

<http://science.uard.bg>

THE PRICE OF CONSUMER CHOICE

Aleksandra Vasileva

University of agribusiness and rural development, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: In the upcoming lines, we will take a walk in the mind of the modern consumer, we will examine, albeit indirectly, a current macroeconomic problem and, last but not least, with the help of analyses and comparisons, we will try to answer the question: "In the modern world of global economy and international trade relations, have we managed to forget the old saying that cheap is expensive?".

Keywords: price, cost, consumer, demand, supply.

ЦЕНАТА НА ПОТРЕБИТЕЛСКИЯ ИЗБОР

Александра Василева

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

УВОД

В предстоящите редове ще се разходим в съзнанието на съвременния потребител консуматор, ще разгледаме, макар и косвено, един актуален макроикономически проблем и, не на последно място, с помощта на анализи и сравнения ще се опитаме да си отговорим на въпроса: „В съвременния свят на глобална икономика и международни търговски отношения, успяхме ли да забравим старата поговорка, че евтиното излиза скъпо?“ На скептиците, които ще си кажат, че това е просто едно клише, по което няма много за разсъждение, ще пожелаем един прекрасен ден. За онези от вас, които ще изберат да продължат пътешествието си с мен, искам в мой стил да ви подканя да си налеете чаша от любимото питие и нека се гмурнем в темата.

ЦЕНАТА – КАКВО СЕ КРИЕ ЗАД НЕЯ?

Цената на една стока не е просто сума, която някой слага на етикета, за да привлече вниманието на потребителя. Тя се формира от сложен процес, в който влизат няколко ключови елемента:

1. **Производствени разходи** – Това включва цената на суровините, работната сила, технологиите, амортизацията на машините и т.н. Ако една стока се произвежда при по-ниски разходи, цената ѝ ще бъде по-ниска, но това не означава, че тя е икономически устойчива или качествена. Често се изтъква, че цената е не само резултат от тези разходи, но и от необходимостта да се покрият печалбите на производителя.

2. **Търсене и предлагане** – Това е може би най-очевидният фактор. Ако на пазара има високо търсене за дадена стока и производителите не могат да отговорят на това търсене, цената обикновено ще се увеличи. От друга страна, когато търсенето е ниско, цената може да падне, за да стимулира интереса. В същото време пазарът е подложен на възможности и рискове, които се управляват чрез прогнозиране на тенденциите.

3. **Конкуренция** – Колкото повече конкуренция има на пазара, толкова по-ниска може да бъде цената, ако продуктите са аналогични по качество. Компаниите се стремят да намалят цените, за да привлекат повече клиенти, което може да доведе до краткосрочни икономии за потребителите. Но както ще видим покъсно, тази „конкуренция“ понякога води до компромиси в качеството на продуктите, което обаче е много по-лесно да се наблюдава в по-дългосрочен план.

4. **Пазарна стратегия и маржин на печалба** – Много компании създават своите цени въз основа на стратегията си за пазарно позициониране. Това може да означава, че те ценят продуктите си по-високо, за да изглеждат по-ексклузивни или да реализират по-висока печалба. Такава стратегия е обичайна при луксозни стоки, но тя може да се приложи и при евтини стоки, ако целта е да се изградят дългосрочни отношения с потребителите.

5. **Външни фактори** – Тези фактори включват инфлация, промени в международните цени на суровините, обменни курсове и т.н. Всички тези елементи могат да увеличат или намалят цената на продуктите, като променят условията на производство и доставка.

Поставянето на производствените фактори на първо място в моя списък никак не е случайно. Гоненето на ниски производствени разходи е класически подход за печелене на конкурентно предимство. Запомнете тази първа позиция – тя ще изиграе ключова роля в дълбините на нашия анализ.

МЕТОДЪТ „ОТ МАЛКО КЪМ ГОЛЯМО“

Това е много интересен метод за учене, който усвоих от мой преподавател. Той започваше с изграждането на елементарен фундамент от знания, върху който поетапно надграждаше, като в процеса ни караше сами да стигаме до определени изводи. Всичко това правеше процеса на учене интересен и увлекателен и смея да твърдя, че във време, когато всички страдаме от лек дефицит на внимание благодарение на социалните мрежи, той успяваше с този похват не само да приковава, но и да задържа нашия фокус и концентрация. Така че, ще се опитам и аз да приложа този метод и да започна нашия анализ от най-ниското стъпало.

НИВО „ИНДИВИД-ДОМАКИНСТВО“

Ще се превъплътим в ролята на средностатистически работник, работещ на производствена линия в родна фабрика. Всъщност, за голяма част от нас, превъплъщението ще е излишно, тъй като това е реалната ни роля в съвременната икономическа сцена. Та стоим си ние удобно на дивана и разглеждаме онлайн някой каталог с потребителски стоки. Нека материализираме нашите стоки – да са електроуреди. В каталога, който разглеждаме, има слабо представени артикули, плод на родно производство, но цената им е над средната.

Преобладава асортиментът от вносни стоки, като голяма част от тях, подобно на коледни елхи, са украсени с ярки табели и надписи за 20, 30, 40-процентни намаления и захаросани словоизлияния, обещаващи, че с тях не харчим, а напротив – спестяваме. Ние сме плод на дълго наслагван модел на възпитание на потребителската психика – модел на консуматорско мислене. Изборът ни е преопределен. Избрали сме евтиното, онова, което ни даде обещание да спестим, като го купим. Каква ти покупка – маркетинговите отдели така са напудрили продукта, че у нас остава усещането за подарък, а не за покупка.

Краткосрочни последици

В краткосрочен план ние сме доволни от избора си. Все пак не сме взели просто максимума за своите пари, ние сме взели повече от максимума. От какво бихме могли да се оплачем? Опаковката е лъскава, външният вид е като дизайнерски шедьовър. А със „спестените“ пари ще потребим още, все пак трябва достойно да защитаваме статута си на консуматори. „Колкото повече, толкова повече,“ казал Мечо Пух, без да има и най-малка претенция да е родоначалник на една икономическа ера – ерата на консуматорството.

В средносрочен план

За онези от нас, чието въображение не е особено богато, нека материализираме още по-силно нашата покупка. Нека тя да бъде една прахосмукачка. Та изминали са вече 4-5 месеца от нашата покупка и ярките багри на лъскавата фасада са започнали да избледняват. Дори на места леко се е поизлющила боята. Не е минало чак толкова време от нашата „спестовна инвестиция“, а тя изглежда някак вехта и захабена. Вакуумът ѝ също не е толкова силен, не почиства така добре, както в началото, а когато я включим в електрозахранването, около нас се разнася аромат на изгоряла пластмаса. Ясно е – има нужда от ремонт. Ама какъв ти ремонт, при тези цени – направо ще си купим нова.

Дългосрочни последици

Пак сме си на същия онзи диван и пак разглеждаме каталог с електроуреди. Прави ни впечатление обаче, че вече малкото останали родно произведени са изчезнали. Потребителският избор ги е изхвърлил от пазара. Да не пропусна да кажа, че част от приятелите и семействата ни, които са работили там, сега са безработни. А ние си имаме шкаф с 4 раздрънкани прахосмукачки, чиито обща стойност надвишава единичната стойност на някогашните родни.

ПРОИЗВОДСТВЕНАТА ПРИЗМА

Разгледахме нещата от гледна точка на потребителя. Сега нека ги разгледаме от гледна точка на корпорациите. Корпорациите често са обект на атаки от масмедииите. Биват ни представяни като лошите герои на икономическата сцена, които се стремят да изкарват много и да плащат малко, да избягват всякакви данъчни, трудово-правни и екологични регулации и да унищожават света, в който живеем. Но нека се замислим малко – не е ли напълно естествено за човешката природа стремежът към максимизиране на ползите/печалбите с минимални разходи? И ако отговорът е положителен, а той със сигурност е, не е ли най-естественото решение, под натиска на потребителите и конкуренцията, една корпорация да търси начин да намали своите производствени разходи?

ТРЪМПИ И МИТАТА - ПОГЛЕД ОТВЪД ОЧЕВИДНОТО

Президентът на Съединените американски щати и неговите мита са към момента безспорно най-дискутираната и актуална тема. Те са и причина за едно доста полярно разделение на обществените мнения и нагласи. В едната крайност са онези, които го смятат за луд и определят действията му като самоубийствени. В другата крайност, към която се причислявам и аз, са хората, смятащи, че действията му са плод на добре обмислена дългосрочна стратегия, насочена към сложно световно реструктуриране. Аз няма да се впускам в сложни макроикономически анализи, първо защото това ще направи трудът ми

достъпен за тесен кръг хора, а не това е основната му идея, и второ – защото не смятам компетенцията си за достатъчно висока, за да си го позволя.

В част от действията му обаче, и макар и изцяло спекулирайки, аз прозирам желанието му да превзпита изцяло потребителското мислене и философия на народа си. Смятам, че той се опитва да постави основите на една нова ера. Ера на осъзнатост на потребителя и изборите, които прави. Ера, не фокусирана върху евтиния избор на дребно в Уолмарт, а върху дългосрочната цена на потребителския избор – цената, която плащат бъдещите поколения, цена на работни места, сигурност и независимост.

Разбира се, всичко това върви ръка за ръка с една изцяло нова посока за света – посока към деглобализация.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Нашето аналитично словесно приключение е към своя край, както и вашето питие предполагам. Надявам се направените изводи да бъдат тласък към едно ново начало и нови посоки. Основната ми идея беше да покажа с един максимално опростен модел, че ние също имаме своята роля в икономическия цикъл, и ако на ниво индивид нашите избори ни се струват незначителни, то на ниво общество отражението е огромно.

ЛИТЕРАТУРА

1. Давчев, А. (2019). Маркетинг. Академично издателство "Талант", Пловдив, ISBN 978-619-203-251-7.

2. Давчев, А. (2017). Насърчаване на продажбите чрез въвеждане и оптимизиране на алгоритми за работа в сферата на туризма. Юбилейна научна конференция "България на регионите" 2017; ISBN 978-619-203-207-4, стр. 293-298.

3. Давчев, А. (2017). Ефективни способи за вътрешнофирмено стимулиране на персонала по продажби в бизнес организацията. VII-ма Международна научна конференция на младите учени - Пловдив 2017, ISSN 2534-9368, стр. 127-130.

4. Plachkov, D. (2018). Share portfolio and risk analyses. New knowledge Journal of science, 7(1), 52-55.

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на

регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development

Bulgaria

<http://science.uard.bg>

THE EFFECT OF PROJECT WORK. NEW CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Veselina Stefanova

University of agribusiness and rural development - Plovdiv, Bulgaria

Abstract: “Learning by doing - learning through activities” - this is how the method of project-based learning in English-speaking countries is characterized, the meaning of which is the independent mastery of the educational material by students and the creation of a specific product that allows them to feel successful and fulfilled.

A foreign language implies the creation of the most favorable conditions for the disclosure and manifestation of the creative potential of students when working on projects: they develop imagination, fantasy, thinking, an internal motive for speaking is formed, a need arises to express oneself and take part in communication.

The “learning project” method is one of the ways to create a pedagogical problem-creative situation of communication between a teacher and a student, in the course of which each student (regardless of the available opportunities) can show initiative, creativity, a research approach when processing the foreign language material.

Keywords: learning process, planning activities, teachers, methodology, foreign language learning, project-based learning, innovative methods.

ЕФЕКТЪТ ОТ РАБОТАТА ПО ПРОЕКТИ. НОВИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ВЪЗМОЖНОСТИ

Веселина Стефанова

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Резюме: „Учене чрез правене - учене чрез дейности“ - така се характеризира методът на проектно базираното обучение в англоговорящите страни, чието значение е независимото усвояване на учебния материал от учениците и създаването на специфичен продукт, който им позволява да се почувстват успели и реализирани.

Чуждият език предполага създаването на максимално благоприятни условия за разкриване и проява на творческия потенциал на учениците при работа над проектите: развиват въображение, фантазия, мислене, формира се вътрешния мотив за говорене, възниква необходимост да се изкаже и вземе участие в общуването.

Методът „учебен проект“ е един от пътищата за създаване на педагогическа проблемно-творческа ситуация на общуване между учител и ученик, в хода на който всеки ученик (независимо от наличните възможности) може да прояви инициатива, творчество, изследователски подход при преработване на чуждоезиковия материал.

Ключови думи: учебния процес, планират дейностите, преподаватели, методология, чуждоезиковото обучение, проектно-базираното обучение, иновативните методи

ВЪВЕДЕНИЕ

Във века на новите технологии и изкуствения интелект, в който се обучават деца от нова генерация, се изисква от учителите постоянно да сменят подхода и методиката на преподаване. Голямо предизвикателство пред учителите по чужд език е различното ниво на владеене на езика от страна на учениците. Проекта е възможността учениците да изразят собствените си идеи в удобна, креативно обмислена форма. Използвайки тази методология в работата си, стигнах до извода, че този метод на преподаване решава и проблема за повишаване на активността на всеки ученик, създава ситуация за тяхната творческа активност в учебния процес. Лексикалният навик е неделима част от всички видове речева дейност, чието формиране, усъвършенстване и развитие е една от основните задачи на чуждоезиковото обучение. Успешното развитие на способността да се чете, говори или да се слуша не е възможно без трайни знания и умения в областта на лексиката, защото с нейна помощ се осъществява приемането и предаването на информация. В тази връзка, в часовете по чужд език се отделя сериозно внимание на работата върху лексиката. Лексикалните навици се характеризират с висока степен на осъзнатост, която се проявява при избора на думи, при тяхното съчетаване с други думи, в зависимост от целите на комуникация. В запаметяването на лексиката активно участие вземат всички видове памет: зрителна, която се тренира с четене и писане на думите; слухова, която се развива с възприемане на чужд език чрез слушане и говорене; моторна, свързана с работата на органите на речта и изписването на думи; логическа, с чиято помощ се осъществява пълно и цялостно осмисляне на усвоения материал. Във всеки урок по чужд език ние работим по разширяването на речниковия запас, над всяка дума, свързана с конкретен обект и ситуация. В процеса на работа се следва определен алгоритъм на действие не само от учителите, но и от учениците. В практиката си се стремя учениците ми да осъзнаят, че запаметяването на думи не трябва да бъде механично, че всяка дума трябва да бъде разбрана, правилно произнесена, прочетена, написана и използвана в конкретната езикова ситуация. Едва след като думата получи ясен смислов, слухов и графичен образ в съзнанието на ученика, може

да се започне работа по нейното запаметяване. Ефективността на усвояването на лексиката зависи от личността на учителя, от неговите професионални умения, от креативността му. Самият учител търси нови приоритети в дидактическите стратегии, за да направи обучението забавно, атрактивно и мотивиращо творческия потенциал на учениците, за да виждат приложимостта на това, което учат.

Най-близки до сетивността и интересите на децата са интерактивните методи на преподаване. В зависимост от възрастовите особености, може да бъдат прилагани следните методи: ситуационни методи, казуси, симулации, игри, дискусии, дебати, брейнсторминг, анкети и много други. Изключително подходящ начин за овладяване на нова лексика и развитие на уменията за говорене предлага проектно базираното обучение. Когато се стремим да развиваме ключовите компетентности на учениците, може да очакваме високи резултати. Проектно базираното обучение дава възможност да се обвържат знанията по английски език с другите културнообразователни области, защото се основава на междупредметните връзки.

Обект на представяне са ученици от 7.^а и 7.^б клас, които изучават английски език в Средно училище „Христо Ботев” град Тутракан, област Силистра. Базата за осъществяване на проектна дейност в часовете по английски е подчинена на структурата на учебната система “Live Beat for Bulgaria” на издателство Pearson Longman за съответните класове, на предлаганите идеи за проекти след всеки раздел от учебния материал, който е съобразен с учебните програми.

ТЕОРЕТИЧНИ АСПЕКТИ НА ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ПРОЕКТНО БАЗИРАНОТО ОБУЧЕНИЕ

Целта на проектно базираното обучение е учениците самостоятелно да извършват проучвания, да планират дейностите си, да презентират резултатите от работата си. Положителното в този вид дейност е груповата, екипната работа, която формира толерантност към чуждото мнение. Активната страна са учениците, а учителят е в ролята на консултант и партньор, като ги подкрепя в тяхната творческа дейност. Така се повишава мотивацията за учене, а показаните резултати са много по-високи. Освен това изграждат социални и практически умения, както и интелектуални умения (в процеса на планиране на дейността, при търсене на решения на проблемите, при аргументиране на мнения). Следователно този метод на обучение допринася до голяма степен за по-бързото и трайно усвояване на лексиката в часовете по чужд език. Автоматизацията на думите става на основата на речеви упражнения. Важно е учителят да разбира тяхната същност и специфика, за да може учениците да изпълняват не просто учебна задача, а комуникативна задача. Всички средства на методиката имат своите силни и слаби страни. Изборът е изцяло в ръцете на преподавателя.

Проектът е съвкупност от действия, специално организирани от учителя и извършвани независимо от учениците за решаване на проблем, който е от значение за ученика, който завършва със създаването на продукт. Под „метод на проекта“ се има предвид цялостен метод на преподаване, който позволява на учениците да упражняват независимост при планирането, организирането и наблюдението на своите дейности.

Учебният проект в образованието има забележителна история и философия. Той е устойчив педагогически конструкт, който има моменти на възход и принизяване. Различни по своята културно-цивилизационна принадлежност общности и общества са доразвивали неговите идейни и концептуални рамки, прилагайки го към практически неограничен кръг от педагогически цели. Настоящите измерения на употребата на учебните проекти в образованието са продукт на продължителна и сложна еволюция, довела до относително диференциране на приоритетите и до утвърждаване на безспорните достойнства на подхода. Тръгнал първоначално от професионалното образование, постепенно навлиза и се утвърждава в областта и на общото образование, преминава от полето на висшето

академично образование в това на средното образование, за да достигне и до практиката на предучилищните заведения.

Учебният проект се оказва изключително адаптивен и по отношение на новите образователни технологии, форми и методи на обучение. Специално е мястото му в различните варианти на творческо и самостоятелно учене, особено когато то е подкрепено от използването на съвременните комуникационни и информационни технологии. В англоезичната литература силно разпространена е употребата и на т.нар. проектно-базирано учене (Project-based Learning) и проектно-базирано преподаване (Project-based Teaching). Обикновено те се отнасят до практиката на учебните проекти в средното и висше образование. Става така, че един термин (учебен проект) обединява различни, относително автономни практически модели, които имат доста специфични теоретични основания. Основната цел на метода на проектите е да предостави на учениците възможност за самостоятелно придобиване на знания в процеса на решаване на практически проблеми или проблеми, които изискват интегриране на знания от различни предметни области. На учителя в проекта се възлага ролята на координатор, експерт, допълнителен източник на информация.

За разлика от други технологии, практикувани в училище, методологията на проектно базираното обучение дава възможност на учителя да включи учениците в реална комуникационна ситуация, въз основа на изследователски дейности, на съвместна работа и да види реални резултати. Проектите, предназначени за преподаване на език, имат както общи характеристики за всички проекти, така и отличителни черти, сред които следните са основните:

- използването на език в ситуации, максимално близки до условията на реална комуникация;
- акцент върху самостоятелната работа на учениците (индивидуална и групова);
- избор на тема, която представлява голям интерес за учениците и е пряко свързана с условията, в които се изпълнява проектът;
- избор на езиков материал, видове задачи и работна последователност в съответствие с темата и целта на проекта;
- визуално представяне на резултата.

С други думи, резултатът от работата на ученик по проект може да бъде както идеален продукт (заклучения, формирани знания въз основа на изучаване на информация), така и материален продукт (колаж, албум, туристическа брошура за да представи своята „малка родина“, писане на имейл до чуждестранен връстник, създаване на вестник, видео, водене на влог и др.). Добре е, когато и двата вида продукти се появяват в диалектичното си единство.

В обучението работата по учебен проект или проектно базираното обучение е цялостна стратегия за активизиране на познавателния потенциал на учениците. То разкрива широки възможности за личностно мотивиран и конструктивен процес на усвояване на знания.

Съществен елемент в работата по проект е създаването на продукт или артефакт чрез използване на специфични знания и умения и разрешаване на възникващите проблеми.

Моделът на проектно базираното обучение се характеризира като „среда, активираща ученето“, тъй като:

- е центриран върху ученето, а не върху преподаването;
- учениците самостоятелно планират, проектират и осъществяват своите идеи;
- включва множество информационни ресурси, чийто подбор, преструктуриране и използване се осъществяват от учениците;
- осигурява възможност за личностна изява в зависимост от знанията, уменията и компетентностите;
- стимулира сътрудничеството и толерантността към позициите на другите;

- осигурява условия за индивидуални знания, а не за копиране;
- учениците създават артефакти и са в състояние да защитят предназначението и смисъла им.

Темата трябва да е реална, автентична, значима (за учениците, за училищната общност).

Работата по проект позволява да се реализират такива акценти в обучението като самостоятелното проучване, анализиране и селектиране на информация, дискутирането по проблеми, работа в партньорски екипи. Разширява се и се разнообразява учебната среда на учениците: освен класната стая към тях се включват библиотеката, музея, места с природни и исторически забележителности и др. Проектно базираното обучение трябва да има е определена продължителност във времето, за да се разгърнат изцяло планираните дейности.

Работата по проект е интерактивна стратегия за реализиране на връзката между теоретичните знания и практическата дейност на учениците, за свързване на обучението с техния реален житейски и познавателен опит, за осъществяване на пълноценна социализация и за ориентиране в съществуващата информационна среда като необходими компетентности на съвременната личност.

ПРЕДСТАВЯНЕ И АНАЛИЗ НА ПОЛУЧЕНИТЕ РЕЗУЛТАТИ

Средно училище „Христо Ботев“, град Тутракан, се проведе открит урок, на който присъстваха 23 учители. По време на този учебен час бяха представени работите по изготвените проекти на учениците от 7.б клас на тема „Представям моето хоби / любимец“.

От проведеното анкетно проучване на учителите по английски език след наблюдавания от тях урок, изразяват повече положителни, отколкото отрицателни коментари. След анализи и обобщаване на резултатите от 5 въпроса от анкетата, съотношението е положителни-отрицателни мнения е 94% към 6%. Липсват критики по отношение на използваните методи и техники от страна на преподавателя. Сред изразените впечатления са топлото отношение на преподавателя към учениците, умението му да общува и взаимодейства с тях, приятната атмосфера на работа, включените съвременни интерактивни методи, игрови подходи, групова работа и др.

В анкетното проучване на учениците е проведено през учебната 2022/2023 година, когато са били в 7. клас и през предходната година започва прилагането на проектно базирано обучение в часовете по английски език.

Анкетата включва общо шест въпроса, като е проведена анонимно. Целта ѝ е да изследва нагласите на учениците по отношение изучаването на английски език, техния интерес към този учебен предмет, работата в часовете и резултата от прилагането на проектно базирано обучение в процеса на обучението.

Изводи от анкетно проучване за установяване нагласите и отношението на учениците към обучението по английски език:

- Учениците осъзнават, че изучаването на английски език е важно;
- С удоволствие посещават часовете по английски език, защото ги намират за интересни, както и методите и похватите, използвани от преподавателя;
- Според учениците проектно базираното обучение помага за развитието на комуникативните умения;
- Средната оценка, която учениците дават на часовете по английски език, е Отличен /5,75/

Педагогическото изследване

Предмет на изследването е ефективността на приложената нова технология на обучение – развиване на уменията за четене с разбиране по английски език чрез проектни дейности, задълбочаване на лексикалните и граматичните знания на учениците, свързани с

различни по жанр текстове, повишаване на социалната им активност, изграждане на умения за самостоятелно учене.

Обект на педагогическото изследване е процесът на обучение по английски език в 7. клас, свързан с развиването на умения за четене и възприемане на различни по жанр текстове по изучавани тематични области, както и изграждането на трайни умения за работа с ключови думи, извличане, анализиране и обобщаване на информация от тях, свързани със социокултурната компетентност на учениците от седми клас чрез използване на проектни дейности.

Цел на изследването е да се създаде технология за овладяване на знания и умения на учениците за възприемане на различни по обем, вид и трудност текстове на английски език по изучаваните тематични области, за развиване на умения за самостоятелно учене чрез проектна дейност и умения за самооценяване, както и да се провери ефективността на технологията в училищната практика.

➤ **Хипотеза на изследването:**

Ако в учебно-възпитателния процес се създаде и приложи технология за работа по проекти, насочена към събиране, анализиране, обобщаване на информация от различни източници и съставяне и представяне на текстове по различни тематични области и резултатите от нея се окажат успешни, то ще получим по-високи резултати в обучението по английски език.

➤ **Организацията на изследването:**

Педагогическият експеримент преминава през три етапа:

1. Предварителна подготовка:

– разглеждане на проблема в чуждоезиковото обучение и педагогическата практика;
– запознаване с характерните особености и начините на ползване на методите и средствата за реализация на изследването;

– запознаване с методите и средствата за отчитане, анализ и обобщение на резултатите от изследването;

– разработване на методически вариант на уроци с приложение на проектни дейности.

2. Основен етап – провеждане на изследването и диагностика.

3. Заключителен етап – анализ на резултатите от експерименталното изследване и извод.

За провеждане на педагогическия експеримент бяха използвани два седми класа от общообразователни паралелки в Средно училище ”Христо Ботев“, гр. Тутракан. Приех за експериментална паралелка да бъде 7.а, където в продължение на 3 месеца в часовете по английски език съвместих работата по изготвянето и представянето на проекти на теми от изучавани тематични области- представяне на технология за развиване на уменията за четене с разбиране с учебния процес и традиционните методи на преподаване – лекция, беседа, съчетани с работа по групи, а 7.б избрах за контролна паралелка, където преподаването и усвояването на материала вървеше по традиционните методи и служи за сравняване на данните от педагогическия експеримент. При двата класа беше проведен тест входно ниво, като въпросите и задачите са базирани на текстове за четене от изучавани тематични области. Изследването приключи с изходящ тест, на базата на който да се направи сравнение между постиженията на учениците, работили по експерименталната технология и тези, продължили по класическата схема на преподаване.

✚ **Статистическа обработка на резултатите от експерименталното изследване**

Тестовете са проверени и оценени по предварително зададени критерии и схема за оценяване. Анализът на данните от теста входно ниво показва и при двете паралелки слаби резултати и ниско ниво на лексикални и граматични знания, недостатъчни умения за работа с текст за четене, работа с ключови думи и разбиране на обща и конкретна информация,

отговори на въпроси от съдържанието на текст. Сравненията и анализите се пренасят върху изходното ниво. Наблюдават се следните резултати:

1. Среден успех на 7.a (експериментална паралелка), при която е включена работа по проекти е 5.25; Среден успех на 7.б (контролна паралелка), която работи по традиционната методика е 3.42. Средният успех на експерименталната паралелка е с 1.83 по-висок от средния успех на контролната паралелка.

2. От експерименталната паралелка няма ученици, които да попадат в критичния минимум за слаб, двама са получили оценка среден, двама са с оценка добър, единадесет човека са с оценка много добър и с отличен – тринадесет.

3. В експерименталната паралелка 13 ученици са получили отлична оценка, а в контролната – само 1.

4. В експерименталната паралелка няма слаби оценки, а броят на оценките „Среден 3” е 2, а в контролната паралелка са допуснати 2 слаби оценки, като броят на средните оценки е преобладаващ – 14.

5. В задачата за съставяне на отговори на въпроси към текст в експерименталната паралелка 8 ученици са оценени с максимален брой точки, а в контролната – 2.

Тези данни показват по-добра резултатност в усвояване на различни по жанр текстове за четене с разбиране по изучавани тематични области при паралелката, в която се прилагат иновативни методи за работа – включване на проектни дейности в учебните часове по английски език.

➤ **Статистическа проверка на хипотезата**

За да бъде доказана хипотезата относно по-добрите резултати от контролния тест за експерименталната паралелка е използван Критерий на Стюдънт (Нончева 2010).

T – критерият на Стюдънт за независими извадки се прилага за проверка на нулевата хипотеза за сравняване на средни аритметични величини, когато:

- Променливите са количествени и имат нормално разпределение;
- Извадките са две и са независими.

Измерването ще се извърши като се използва шестобалната система за оценка.

Интересуваме се дали след проведено обучение се е подобрило качеството на изпълнение на дадена дейност. Изготвили сме нормативен списък от действията, които следва да изпълни всеки ученик. Имаме максимален брой на тези операции. В таблици се дават резултатите от броя на оценките на всеки ученик. Прилага се скала за приравняване на точките в оценки.

Следва да се провери хипотезата, че при двете методики се получават едни и същи резултати при ниво на значимост 0,05 – прилага се двустранен тест.

Нулева хипотеза H_0 – Не съществува статистически значима разлика (зависимост) между получените резултати за изследваните характеристики.

$$H_0: \mu_1 - \mu_2 = 0$$

Алтернативна хипотеза H_a между изследваните характеристики се наблюдава статистически значима разлика (зависимост) и тя се дължи на проверявания фактор.

$$H_a: \mu_1 - \mu_2 \neq 0$$

H_0 – Не съществува статистически значима разлика (зависимост) между получените резултати за изследваните характеристики, т.е. резултатите от обучението не зависят от начина на преподаване.

H_1 – Между изследваните характеристики се наблюдава статистически значима разлика (зависимост) и тя се дължи на проверявания фактор, т.е. прилагането на проектни дейности при преподаване на текстове за четене по изучавани тематични области доведе до повишаване качеството на знания за разбиране и извличане на обща и специфична

информация. За проверката на тези хипотези е прилаган инструментът на Excel **t-Test: Two-Sample Assuming Equal Variances**:

t-Test: Two-Sample Assuming Equal Variances		
	Експериментална група	Контролна група
Mean	5,25	3,42
Variance	0,79	0,73
Observations	28	26
Pooled Variance	0,76	
Hypothesized Mean Difference	0,00	
df	52,00	
t Stat	7,69	
P(T<=t) one-tail	0,00	
t Critical one-tail	1,67	
P(T<=t) two-tail	0,00	
t Critical two-tail	2,01	

Таблица 1

Ако $|t \text{ Stat}| < t \text{ Critical}$, приемаме нулевата хипотеза $=0$

Ако $|t \text{ Stat}| > t \text{ Critical}$, отхвърляме нулевата хипотеза и приемаме алтернативната хипотеза $\neq 0$.

Модул от тестовата статистика ($t \text{ Stat}$) в този случай е 7,69 и тъй като тя е по-голяма от критичната стойност 2,01 за двустратен тест, то нулевата хипотеза се отхвърля и се приема алтернативната хипотеза. Това се потвърждава и от вероятността $P=0,00 < 0,05$.

Извод: Отхвърля се нулевата хипотеза H_0 – повишението на резултатите след обучението се дължи на случайни фактори и се приема алтернативната H_a , а именно, че повишението на резултатите на учениците от изследваната група се дължи на приложената технология на обучение- използване на проектни дейности при преподаване на текстове за четене с разбиране от изучавани тематични области по английски език в 7. клас.

Обобщения и изводи от педагогическия експеримент:

- Иновативните методи дават възможност на учениците за пряко включване в преподаване на учебния материал, което спомага да го разберат по-добре и да се постигнат целите, заложи в съответния урок.

- Повишава се личната мотивация на учениците, иницира се екипната работа.

- Установените между предметни връзки повишават мотивацията за работа и по други учебни предмети.

- Стимулира се познавателната активност на учениците.

- Подобряват се междуличностните взаимоотношения.

- Обучението чрез тази технология спомага за усъвършенстване и на други ключови компетентности, включени в новите рамки за образование – усвояват се умения за самостоятелно учене и събиране на информация, развиват се и се усъвършенстват социални и граждански компетентности.

Предимствата на тази технология са:

- учениците обогатяват лексикалните и граматичните си знания, за строежа на английските изречения, за различните видове текстове;

- развиват умения за четене с разбиране на различни по жанр текстове и извличане на обща и конкретна информация;

- прилагат наученото в реални ситуации на общуване;

- учениците работят в малки групи;

- преподавателят само подпомага обучението;

- съчетават се едновременно самостоятелното учене, работата по проект и симулационната игра в обучението по темите;

- учениците се насърчават към инициативност и самооценка;
- повишава се мотивацията за учене.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Надграждането, което се постига чрез учебните проекти по отношение на традиционните форми на обучение, може да се реализира в следните направления:

1. Разширява се познавателният контекст при разглеждане на проблема, осмисля се неговата значимост в по-широка практическа, природонаучна или социокултурна рамка; в неговата цялостност.

2. Стимулира се процесът на създаване на интегративни взаимодействия в обучението.

3. Създават се възможности за включване и разширяване на сетивната основа на обучението и на индивидуалния опит (емоционален, познавателен, социален), което е от още по-голямо значение при изучаване на природната и обществената среда.

4. По-ефективно и субектно насочено се формират отношения, интереси и желание за лична изява; предизвикват се себеутвърждаващи преживявания като усърдие, съпричастност, увлеченост и удовлетвореност.

5. Насърчава се екипната форма на работа – изграждат се умения за работа в екип и за осъществяване на познавателен обмен и комуникация.

6. Създават се предпоставки за “отваряне” на обучението в два аспекта: първо - процесът на обучение остава отворен, интересът към темата не приключва с учебния час;

7. Учениците излизат от класните стаи и училището; насърчава се привличането на експерти по разглежданите проблеми, родители; стимулира се естествено и необходимо взаимодействие между учениците и обществото.

Моето мнение е, че това е един от методите, който най-силно може да предизвика промяна в културата на преподаване, предполага сътрудничество както между учениците, така и между тях и учителя, който често е в ролята на фасалитатор. Обратната връзка, която учителят периодично дава е конкретна, полезна, позитивна.

Спецификата на условията на живот в малките населени места на територията на Община Тутракан, нагласите и очакванията на хората, особеностите на обществената и семейната среда, както и индивидуалните характеристики на всяко дете и ученик обуславят необходимостта от реализирането на конкретни мерки. Подкрепата на личностното развитие в системата на предучилищното и училищното образование, осъществявана от образователните институции /детски градини, училища, центрове за подкрепа на личностното развитие, специализираните обслужващи звена/ се основава на самостоятелно разработени и прилагани политики.

- Повишаване на капацитета и квалификацията на педагогическите специалисти и непедagogическия персонал, вкл. образователните медиатори за работа в мултикултурна образователна среда.

- Насърчаване създаването на училищни общности, в които ученици, родители, учители и лидерски екип развиват умения за ефективно и равноправно взаимодействие в мултикултурна образователна среда.

- Застъпване на механизми на интеркултурното образование и възпитание, формиращи толерантност и запазващи културната идентичност.

Програма „Образование“ 2021-2027 г. е един от основните инструменти за реализиране на приоритет 1 „Образование и умения“ на Националната програма за развитие България 2030 (НПР 2030) както и на стратегическите цели, определени в Стратегическата рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021-2030) и Стратегията за развитие на висшето образование в Република България за периода 2021-2030 г.

Интервенция: „Създаване на условия за по-добра образователната интеграция на деца и ученици от уязвими групи в малки населени места“.

- Бенефициенти: Община Тутракан, НПО, Читалища, Училищни настоятелства, Партньорства.

Интервенцията е в съответствие с Приоритет 1 „Приобщаващо образование и образователна интеграция“ (П1), специфична цел по чл.4, §1, буква „й“ от Регламент (ЕС) 2021/1057 „Насърчаване на социално-икономическата интеграция на маргинализирани общности като ромите“. Програмите Еразъм +; Хоризонт Европа; Интеррег VI-A Румъния - България 2021-2027 и Интеррег „Дунавски регион“ 2021-2027, дават възможности за равен достъп до приобщаващи и качествени услуги в областта на образованието, обучението и ученето през целия живот. Развитие на достъпна инфраструктура, включително чрез насърчаване на устойчивостта на образованието и обучението от разстояние и в електронна среда, са много ценни за младите хора и тяхната уседналост. Грижата за подрастващите е важен приоритет на цялото общество, гарант за успех и подобряване на качеството на живот в Р България.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021 – 2030)
2. Споразумение за партньорство на Република България 2021-2027
3. План за интегрирано развитие на община Тутракан
4. Общински план за равенство, приобщаване и участие на ромите 2021-2030 г. на Община Тутракан;
5. Денев, Д. Педагогически основи на съвременните образователни технологии
6. Колишев, Н. (2008) Педагогическите умения на учителите: Теоретични модели, Захарий Стоянов
7. Колишев, Н. (2018) Теория на педагогическите умения на учителите. С.: Захарий Стоянов. Цитиран в: Богданова, С. Интерактивни методи и техники в начален етап на обучение.
8. Сотиров, Ч.; Пейчева, Й. ”Образователни технологии” ISBN 978-619-201-200-7, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2017

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на

регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development

Bulgaria

<http://science.uard.bg>

THE INTEGRATIVE APPROACH TO ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Veselina Stefanova

University of agribusiness and rural development, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: Our education follows the general trend of opening up to the world - to educate the younger generation in communication skills outside our country. This is not only a subject of foreign language teaching. We must integrate work on life skills into our teaching. Our goal should always be to link our language work to work on life skills, to activate the language of our students in ways that develop these skills and to help them prepare for the constantly changing world that awaits them. The relevance, perspective and possibilities for practical application of the integrative approach in education with a view to increasing the effectiveness of the learning process drew my attention to the problem under study.

Keywords: foreign language teaching; integrative approach; education; key competencies; integrative trends; project method; research method; problem-oriented method.

ИНТЕГРАТИВНИЯТ ПОДХОД В ОБУЧЕНИЕТО ПО АНГЛИЙСКИ ЕЗИК

Веселина Стефанова

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Резюме: Нашето образование следва общата тенденция за отваряне към света - да възпитава у младото поколение способности за общуване и извън нашата страна. Това не е само предмет на чуждо езиковото обучение. Трябва да интегрираме работата върху жизнените умения в нашето преподаване. Нашата цел винаги трябва да бъде да обвържем нашата езикова работа в работата върху житейските умения, да активираме езика на нашите ученици по начини, които развиват тези умения и да им помогнем да се подготвят за постоянно променящия се свят, който ги очаква. Актуалността, перспективността и възможностите за практическо приложение на интегративния подход в обучението с оглед повишаване на ефективността на учебния процес привлече вниманието ми върху изследвания проблем.

Ключови думи: чуждо езиковото обучение; интегративния подход; обучение; ключовите компетентности; интегративни тенденции; методът на проектите; изследователския метод; проблемноориентирания метод

ВЪВЕДЕНИЕ

Въздействията върху личността на ученика излизат извън рамките на училището и много често преобладават външните за образователната система фактори – семейство, медии, виртуално пространство. Затова на изхода на системата все по-трудно може да се гарантира ефективността на обучението. А това в голяма степен е свързано с осъществяване целите на училището и по-конкретно – целите на всеки учител, не само защото той е изправен пред изпитанията на вътрешното и външно оценяване. Резултатите от обучението са повод за неговата удовлетвореност и проява на учителска компетентност и професионализъм. В условията на демократизиращото се общество и характерните за него процеси на хуманизация, целите на образованието са насочени преди всичко към задоволяване потребностите на ученика. Знанията, уменията и ценностите, които трябва да се усвоят от подрастващите съобразно учебните програми, невинаги съвпадат с интересите на възрастовата група.

Повишените изисквания към образователния процес предполагат необходимостта от обогатяване на класно-урочната система с ефективни съвременни подходи за активно включване на учениците в учебно-познавателната дейност, трансфер на знания и практическо приложение, повишаване на резултатността на обучението. Генералната цел на образованието – цялостно развитие на личността на ученика, развитие на неговите интереси, способности и потребност към познанието, може да бъде постигната чрез актуалния и ориентиран към целите на съвременното обучение интегрален подход. „Интегралният подход е стратегия на мисленето и действията на човека, чрез която той изучава и стимулира интегративните процеси в системните обекти и у себе си в съответствие с всеобщите закономерности на природната и обществената действителност.” (Николов, 1985; 12) Интегративните тенденции и процеси играят ролята на свързващо звено между логиката на научните знания и нуждите на изучаваните учебни дисциплини. Интегративният подход допринася за приоритетно развитие на логическото и критическо мислене на учениците, развитието на тяхната инициативност и находчивост, придобиване на способност да боравят свободно с различни източници на информация, затова според мен, е особено важно неговото адекватно приложение.

Едно от най-големите предизвикателства на XXI век към образованието е как да бъде обучен и възпитан гражданинът на бъдещото общество. Училището трябва да отговаря на нуждите и потребностите на подрастващите, да ги подготвя за реализацията им в един свят, в който можещи уверено да се впишат в него и да реализират своя истински потенциал. Доброто равнище на образованието у нас създава предпоставки за повишаване на конкурентоспособността на младите хора както на националния, така и на европейския трудов пазар и издигане на културата на нацията. Това налага необходимостта от създаване на необходимите условия и предпоставки за ефективно организиране на обучението в съответствие с потребностите на съвременното общество.

Интеграцията (от лат. *integratio* – цялостен, неделим, пълен, всеобхватен) е състояние на една система, в която отделните части са обединени в едно цяло. Тя е и самия процес на обединяване на частите на цялото, което в учебния процес има огромно евристично значение. В древността се е знаело, че цялото е „повече” от сумата на съставлящите го части. Това „повече” днес наричаме интегрален ефект. Интеграцията (интегративната дейност) е процес, който включва обединяване, синтезиране, йерархизиране, системообразуване.

Интеграцията се реализира като:

- се установяват характеристиките на цялото и неговите части;
- се структурират частите и се установи йерархия във връзките и взаимодействията;
- се установи появата на нови черти и особености в цялото.

Въпросът за интегративните взаимовръзки между учебните дисциплини се поставя периодично в процеса на развитие на образованието. За сферата на образованието е изключително важно обстоятелството, че интегративният подход е не само стратегия на мисленето, но и на действията, че очакваният интегрален ефект може да се реализира чрез единството на двете форми на дейността – мисловна и практическа. Този ефект обаче може да се реализира, ако в образователния процес тази стратегия се овладява и използва от учителите и учениците. Предимствата на интегративния подход са в това, че акцентира върху свойствата на цялото, върху неговите възможности, които не се съдържат в частите, интегрирани в цялото.

Интегративният подход е стратегия на образователната реформа, защото осигурява директни пътища към постигането на генералната цел на образованието – многостранно развитие и реализация на личността. Интегративният подход е стратегия на двуединния субект на учебновъзпитателния процес – учителите и учениците, чрез която се стимулират интегративните тенденции в учебно-възпитателния процес.

Чрез интегративния подход се изследват и стимулират системността и целостта на образователната система, като по този начин се създава важно условие за стратегията на нейното развитие и усъвършенстване. Това повишава ефективността на образованието, защото оптимизира връзките между целите, съдържанието и организацията на педагогическия процес. Този ефект има различни проявления в образователното дело: ефект от взаимодействие на цялото и частите; ефект от решаващото звено във веригата от взаимодействащите си части; ефект на интелектуализацията на педагогическата дейност; ефект на целеполагащото мнение и действие; ефект на конструктивното мислене и действие в учебно-познавателния процес. Образованието е цялостна система, така както и човешката личност.

Интегрираният урок е взаимодействие между учебно съдържание, предопределящо надграждане на педагогическите цели. Това е така, защото при реализирането му в една тема се обединява учебно съдържание от няколко дисциплини.

Такъв урок има сложна структура. В съдържанието му, от една страна, е предпоставен определен тип отношения между компонентите (равенство или неравенство), а от друга – някаква сила на тяхното взаимопроникване (слаба, средна, силна). Във връзка

с това се разработват новите учебни програми, в които осъществяването на между предметни връзки намира важно място. Особено интересен е проблемът за осъществяване на интегрални взаимодействия в изучаването на български и чужд език. Изтъква се, че чрез единния подход към лингвистичните явления в обучението по роден и по чужд език се постига комплексно въздействие върху ученика. В резултат на въздействието и взаимопроникването на знания се получава качествено ново, синтезно по своя характер познание. Учениците достигат до качествено нова степен на осмисляне на учебното съдържание като интегрална цялост, у тях се изгражда способност за пренос и обобщение на синтезни знания и умения при изучаване на други сложни явления и процеси, формира се нагласа, стил на синтезно мислене и действие. Интердисциплинарна интеграция в обучението по английски език се наблюдава при разкриването на взаимозависимостта и взаимодействието се превръща в преповтаряне на вече изучен материал по отделната учебна дисциплина (български език и литература, руски език, история и цивилизации, география и икономика, биология и здравно образование, химия и опазване на околната среда, музика и други), което прави знанията устойчиви и приложими в широка сфера.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА УЧЕБНАТА ДОКУМЕНТАЦИЯ – УЧЕБНИ ПРОГРАМИ ПО АНГЛИЙСКИ ЕЗИК И ОСТАНАЛИТЕ УЧЕБНИ ПРЕДМЕТИ С ОГЛЕД ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА ИНТЕГРАТИВНИЯ ПОДХОД И УСВОЯВАНЕ НА ЖИТЕЙСКИТЕ УМЕНИЯ

Още през 19. век един български поет, писател, енциклопедист, журналист и етнограф – Любен Каравелов, стига до извода, че „всички тези предмети имат значение само когато са съединени в едно, когато един предмет помага за развитието на друг“.

В образователната политика на развитите държави се отделя особено място на разширяване комуникативните възможности на учениците във връзка с интегрирането им в обществото. Една от основните задачи на българското средно образование е нова стратегия в обучението по роден и по чужд език. Поставят се изискванията да се използват нови интерактивни методи за преподаване с цел да се създаде по-голям интерес, да се засили практическата насоченост на обучението и съвременното ръководене на учебната дейност в класната стая, така че ученикът да бъде активен участник в процеса.

Стратегия на ЕС „Европа 2020“ очертава актуалните приоритети в образователната политика, свързани с развитието на нови технологии, иновации и осигуряване на заетост. Създадена е Европейската квалификационна рамка, осигуряваща съпоставимост на придобитите знания и умения, очертават се основните ключови компетенции, сред които важно място заема владенето на чужди езици.

България като част от европейското икономическо пространство се стреми максимално да следва добрите практики във всички сфери на социалния и обществен живот и да допринесе за европейската интеграция. Една от тези области е образователната, в която се обръща заслужено внимание на английския език. Като *lingua franca*, той отдавна се е превърнал в международно средство за общуване, факт, който по своята същност налага превръщането на изучаването и преподаването на английски език в осъзната необходимост в много държави в Европа и по света, в това число и България.

Идеите на съдържателно-езиковото интегрирано обучение (СЕИО) придобиват нарастваща популярност през последните двадесет години. Те се позовават на паралелното интегрирано изучаване на чужд език и учебно съдържание (което няма лингвистична насоченост) с цел развитие на уменията и познанията на обучаваните както в сферата на езика, така и по съответния предмет. СЕИО позволява ефективното изучаване на всеки чужд език като по този начин осигурява възможност за запазване на културното многообразие на Европа, както и за утвърждаване на многоезичието на европейските граждани като ценност, която да бъде призната и съхранена за бъдещите поколения.

На европейско ниво различни документи ясно заявяват необходимостта от придобиването на компетентности по повече от един чужд език – което е и в основата на политиката на ЕС за възможности за обучение по майчин плюс други два езика. За езиковото обучение в Европа основополагаща е Общата европейска езикова рамка (ОЕЕР), която служи като основа за сближаване на езиковите политики в страните от Европейския съюз, за сравнимост и прозрачност на езиковите квалификации, за създаване на нови учебни програми, обучителни курсове, учебни материали и инструменти за оценяване на езиковите компетентности по всички модерни европейски езици. Рамката не е документ, „застинал във времето“, а продължава да се развива. Така например, редица изследователи се насочват към новите посоки, които ОЕЕР трябва да следва, за да отговаря с по-голяма точност на променящите се обстоятелства в национален, европейски и глобален мащаб.

С концепцията за ключовите компетентности се извежда на преден план обучението, ориентирано към резултати, и се акцентира върху прилагането на знания в реални ситуации от живота, като по този начин образованието се оттласква от традиционната си предметна ориентираност, залагайки на изграждането на ключови компетентности – интегрирано през всички предмети. Рамката се описват осем групи от ключови компетентности, сред които са общуване на роден, съответно на чужд език, основни умения в областта на математиката, природните науки и технологии, дигитални компетентности, умения за учене, обществени и граждански компетентности, инициативност и предприемачество и културна осъзнатост и творчество и културни компетентности. Всички ключови компетентности се считат еднакво важни, те се припокриват и са взаимосвързани. И което е по-съществено – разтворени са и се придобиват интегрирано, чрез обучението по всички учебни предмети.

Излизането от сферата на конкретния учебен предмет предполага въвеждане на контекст на ученето на основата на общочовешки теми. Например в часовете по математика се прилагат знания и умения, усвоени в часовете по български език, обучението по физика се опира на вече изученото по математика, в часовете по технологии и предприемачество активно се използва наученото по човекът и природата и по английски език и пр. Учебните програми по всеки учебен предмет и клас в последния си раздел предлагат богати идеи за такива между предметни връзки.

Разбира се, изграждането на урока върху глобални теми и осъществяването на връзки с другите предмети изисква целенасочени усилия от страна на учителя и екипна работа с останалите му колеги. Но усилията си заслужават, тъй като по този начин учениците виждат света в неговата цялост и приложимостта на чисто емпиричните знания и ученето става по-смислено – с по-дълбоко разбиране на учебния материал. Това изисква излизане на учителя от зоната му на комфорт и прекрачване отвъд тясно научната експертиза за съвместно планиране с останалите учители, за общи подходи при работа върху свързващи теми и/или понятия, за споделяне на методи и средства за изграждане на отделни ключови компетентности през друг предмет. Интегрирането на програмите по различни учебни предмети, във всички степени и етапи от средното училище, е осмислена не само на общо концептуално ниво, но и на базата на конкретна синхронизация и практическа приложимост. При анализа на учебните програми се вижда, че идеята за интеграция на учебното знание е заложена в явен вид и описана детайлно по класове и предмети, както и съотнесена към ключовите компетентности.

Интегративните процеси в училище имат различни стратегически цели. Крайната цел е да се достигнат частнонаучни теоретични знания. В този смисъл интеграцията се осъществява с вътрешно предметните и между предметни взаимодействия. Между предметната интеграция съществено обогатява вътрешно предметните взаимодействия.

МОДЕЛИ ЗА ПРИЛОЖЕНИЕ НА ИНТЕГРАТИВНИЯ ПОДХОД В ОБУЧЕНИЕТО ПО АНГЛИЙСКИ ЕЗИК

В учебните часове съществуват различни форми на интеграция:

- организационна, която оформя и крепи създаването на учебни комплекси, образователна мрежа и др., като единство на образованието;
- на учебното съдържание, която е свързана с интегриране на съдържанието на различни учебни предмети в контекста на решаване на житейски проблеми;
- на концепции, технологии и методи на обучение.

Различават се структурни и функционални интегративни тенденции. Структурните са свързани с характера на научните знания и степента на обобщеност и абстрактност. Обучението по английски език е повлияно от тези различни форми на интегративните тенденции. Функционалната интеграция се изразява в центрирането на учебното съдържание около важен принцип, идея или тема. Тематично ориентираният подход е най-често представения за качествената интеграция. Тук спада и работата по проекти, в които се включват знания от всички учебни предмети и сфери на живота – като се започне от семейството, храни, дрехи, празници и традиции, премине се през любимите филми, музикални изпълнители и спортисти и се стигне до световно утвърдени учени и постижения в науката.

Кои са причините, които определят необходимостта от прилагането на интегрирания подход в обучението по английски език?

- Необходимост от интегрирано обучение за фронтите на езика.
- Разрастването на световната взаимосвързаност (глобализацията), глобалните проблеми и задълженията ни за намиране на правилни решения изискват пряка връзка на обучението с глобални въпроси.

▪ Екологичните въпроси, които добиват все по-глобално значение и имат силен социален отзвук имат своето място в обучението и по английски език.

▪ Необходимост от правилно съотношение между съдържанието на обучението по английски език и подготовката на учениците за социалната им реализация, което е важно в процеса на изграждане на личностни и обществени нагласи. Необходимо е учениците да се запознаят с различни предмети, да развият интердисциплинарни умения и способности, за да откриват и изясняват проблеми и прилагат получените знания и умения за да ги решават. Важно е да се формира у учениците холистичен поглед към света.

▪ Свободата учениците да избират предмети, които имат отношение към техните интереси и необходимост от намаляване на броя на учебните предмети на всеки етап от преподаването. Границите на различните предмети се променят и се появяват нови такива. Интегративният подход увеличава трансформацията на преподаване, т.е. учениците по-лесно забелязват вътрешното съотношение между понятията, принципите и концепциите, защото се следва идеята структурата на знанията да отразява структурата на отделната наука.

▪ Интегративният подход дава възможност на учители по различни предмети да планират и преподават заедно, повишава сътрудничеството между тях, засилва се връзката между знанията получени в живота и в училище.

Като основни идеи в обучението по английски език, които осигуряват интегрирано обучение могат да се посочат следните:

▪ Ученико-центрираната система на преподаване, която е в центъра на обучението по английски език и е основният детерминатор на всички особености на обучението.

▪ Обучението да има жизнен характер. Процесът на изучаване на езика да не е само подготовка за живота, бъдеща реализация или професия, а да бъде пълноценно изживяване за всеки ученик.

▪ Обучението по английски език да бъде активно.

Интегративните тенденции в обучението по английски език трябва да се разглеждат в контекста на идеите на конструктивизма. Основната предпоставка на конструктивизма е интегрирането на знанията да не се приема пасивно, а да се развива като учениците изграждат сами своите знания. Съвременните методи или по-точно тези, които добиват

съвременен облик с широкото навлизане на информационните технологии в живота привличат все повече последователи сред действащите учители и методистите. Някои от тях играят водеща роля при реализирането на интегративния подход.

Задачите на интегративното обучение се решават най-сполучливо, когато обучението се реализира по пътя на откриването, т.е. като се използва изследователския метод. Този метод е важна част от обучението, базирано на проучвания, които изграждат нови знания. Учениците се стимулират да поставят под въпрос своите текущи познания по дадена тема и да определят кои допълнителни знания са им необходими, за да продължат. Учениците провеждат експерименти и демонстрират разбиране на изследваните концепции. Те получават подходящи насоки, за да постигнат желаните резултат. Този метод има своето приложение за учениците в гимназиалния етап на средното училище.

Прилагането на методът на проектите и неговата разновидност проектно базираното обучение е метод, който добива съвременен облик чрез прилагането на информационните технологии. Проектната дейност по своя характер е насочена към обединено постигане на определена ясно поставена цел. Основните елементи на всеки проект са – дейност, интеграция и цел. Проектите са свързани с жизнените интереси на учениците и прилагането на този метод прави знанията цялостни, обединени и интегрални. Това е възможно, когато се прекратят границите между отделните учебни предмети и се осъществи интеграция в обучението.

Използването на интегративният подход е свързано и с прилагането на проблемноориентирания метод (проблемно учене). Той се основава на индуктивни или дедуктивни доказателства, налага преработване на усвоената информация, за да се получи нова информация и да се реши поставения проблем. Интегративните тенденции тук се съдържат не само в предметните знания и умения, но и в общо учебните умения, които имат значение за личностното израстване на ученика.

При изредените по-горе методи е важно да се подчертае, че те са преобладаваща практическа ориентация. Това позволява учениците да извършват експериментална работа, да работят на терен, да анализират събрани данни, да обясняват и прогнозираат. Реализирането на интегративните тенденции на по-високите равнища изисква осъществяването на кооперативно (съвместно) учене. То се структурира чрез груповата и екипната работа. Работейки заедно учениците получават неформално обучение по социални умения и се убеждават, че човешките знания се добиват от много учени от различни области, чрез съвместна дейност и сътрудничество. Всички тези методи са базирани на конструктивистките идеи като всеки един от тях има и различни възможности и ограничения в процеса на интегрирането обучение. Методите на обучение са динамични и постоянно повтарящи се в съответствие с развитието на обществото и технологиите и затова не е целесъобразно да се търси и обосновава каквото и да е съотношение между тях.

Проектно-базираното обучение е подход, чрез който учениците: придобиват умения да откриват, изследват и развиват познанията си в определен познавателен контекст; работейки в екип и група, придобиват умение да предлагат различни начини и изработване на краен продукт чрез конструиран контекстуален процес. Проектно-базираното обучение е субектно ориентирано спрямо познавателния процес, активността и мотивацията на учениците. Ролята на учителя е да служи като треньор, режисьор, сценарист, т.е. да учи как да се постигне резултат.

Оценяването на интегрираното преподаване на английски език се извършва по различен начин в зависимост от различните нива на интегриране и с различна цел. Препоръчват се следните методи за оценяване на техните знания и умения: тестове за измерване на постиженията, устни и писмени анкети, диагностично интервю, неформална обратна връзка от всички групи, лични разговори с всеки ученик, минутни доклади, работни протоколи и др. Съществен компонент на оценяването е самооценяването на учениците и

на учителя. Това може да бъде важен източник на информация при оформянето на крайната оценка, за насърчаване на обучението на учениците и за насочване на работата на учителя.

Интегративните тенденции в обучението по английски език изискват прилагането на непрекъснато обогатяваща и обновяваща се система от методи и средства за обучение и за оценяване на основата на прогресивните тенденции и новите постижения на дидактиката и информационната технология. До каква степен прилагането на интегративния подход в обучението по английски език повишава неговата ефективност? Това е въпрос, чиито отговор изисква сериозно и продължително проучване за откриване на основните фактори, които оказват влияние върху ефективността на този подход. Световният опит в прилагането на интегративния подход в обучението е разнообразен, богат и специфичен за всяка страна.

Традиционният урок като основна организационна форма в училище може да бъде осъвременен и конструиран така, че да поставя учениците в активна, действена субект – субектна позиция. Урокът – уникален и различен, повишава ефективността и привлекателността на обучението. Ето защо, като учител се опитвам да внеса в урочната традиционна форма нови елементи: да преподавам учебното съдържанието по английски език като активно включвам познавателни елементи и от други учебни дисциплини. Обръщам се към всички учебни предмети и там, където успявам да намеря допирни точки ги включвам в часовете. Усилията ми са насочени към превръщането на урока в един миниспектакъл, в който всеки участник има своя собствена роля и така усвоява знания, формира умения, преследвайки сам знанието. За тази цел трябва да се подберат и използват методи на работа, които са интересни за учениците и повишават тяхната активност.

Съвременният учител трябва да приеме предизвикателството да подготви учениците с оглед на тяхната реализация в бъдеще. Необходимо е да намери начини да мотивира учениците, да ги направи активни субекти в процеса на обучение, като отчита индивидуалните им интереси и ги поставя в организирана и подкрепяща учебна среда.

Съвременните ученици трябва да бъдат провокирани и заинтригувани да мислят, да развиват творческите си способности, да търсят и да намират свои собствени нестандартни решения. Изграждането на активни, творчески и самостоятелни личности изисква в обучението да бъдат използвани форми и методи, които да гарантират усвояване и интегриране на учебното съдържание, да стимулират мисловната дейност, да осигуряват мотивация и желание за учене.

Ето няколко примера от моята практика:

- В пети клас с колеги по математика, география и икономика и руски език, представихме пред родители, урок в който учениците трябваше да напишат и изпратят писмо на дядо Коледа с желанията си за предстоящия празник. Необходимо беше да изчислят за колко време, в зависимост от използвания транспорт, ще пристигне в Лапландия, преведеното на английски и руски език писмо.

- В шести клас, използвайки наученото в часовете по български език и литература, история и цивилизации и английски език, учениците трябваше да съставят биография на Христо Ботев, която след допълнителна работа (изготвяне на рисунка, постер или Power Point презентация) да представят на 2 юни.

- В дванадесети клас в часовете по делова кореспонденция на чужд език (в нашето училище тази учебна дисциплина се изучава от учениците в специалност „Икономист“), прилагайки усвоените знания по български език и литература, английски език, информатика, информационни технологии и делова кореспонденция, изготвят автобиография, заявление, мотивационно писмо и други документи, като ползват предоставените ресурси в <https://europass.cedefop.europa.eu/>.

- Учениците от специалност „Програмно осигуряване“ в дванадесети клас в часовете по чужд език по професията, използвайки наученото в часовете по английски език и професионалните предмети, разиграват различни ситуации от професионалното ежедневие като диалози, ролеви игри, сценарии, работят по казуси, изготвят и презентират

рекламни материали за компютърни устройства, програмни продукти и други. По този начин учебните дейности се характеризират с активно ангажиране, изследователска активност, решаване на проблеми и кооперативност. Учениците биват поощрявани да интерпретират информация, да водят дискусии и диалози, придобиват езикови знания и развиват и усъвършенстват умения в говорене и слушане.

Посочените форми на обучение се стимулира стремежът към използване на различни социални форми на работа. Освен фронталното занятие се работи по двойки, на малки групи, формират се различни екипи. Това повишава и социалната компетентност. Интегразивното обучение следва спираловидната прогресия, поставя учениците, а не преподавателя, в центъра на внимание, изисква активни усилия. Предимствата са, че поощрява креативността и инициативността, въвлеча и ангажира учениците, прави ги по-отговорни, стимулира когнитивното развитие, развива умения за работа в екип, води до преодоляване на страха от езикови грешки. Проблемите са свързани с нееднаквата подготовка, личен опит и различното ниво на езикова компетентност, различните стилове на учене и темпове на работа.

Посочените примери са още едно доказателство, че интердисциплинарното обучение, като система от активни, репродуктивни и интегриращи се дисциплинарни подходи, е продиктувано от потребностите на високотехнологичното общество. Интердисциплинарността като взаимодействие между дисциплини (учебни предмети) се разбира като познавателно взаимодействие между определени благодатни теми за постигане на познанието чрез различни перспективи и методически плурализъм. Тук водещият фактор е учителят, който насочва познавателната активност на учениците като им посочва по какъв начин да използват известните им ресурси.

Съвременните тенденции при педагогическия дизайн са фокусирани върху учебни дейности, които изграждат знания, умения и отношения чрез решаването на житейски проблеми, дискусии и сътрудничество между обучаваните. Основна роля на учителя е ролята на „посредника“, който формулира задачи, контекст и средства за изпълнение на задачите, подпомага учениците и предоставя информация за резултатите. Интегразивния подход в обучението насърчава всички участници в него към по-пълноценни, креативни и ефективни педагогически взаимодействия, затова често е наричан „преподаване на мислене“. Той провокира учителя да създава познавателна среда за творческа рефлексия, ангажира към проблемно-ситуативно проектиране на процеса на познание и влияе положително на познавателните, емоционалните и мотивационните нагласи на учениците. Чрез интердисциплинарното обучение се утвърждава самочувствието, усеща се само ефикасността и се утвърждава страстта за дейност в общността. Интердисциплинарното обучение помага на учениците да откриват и преодоляват заедно, на емпирично ниво, стереотипи и предразсъдъци, помага да се насърчи ученето, развива критическото мислене, развива различни учебни техники и умения да се разбират множество гледни точки. Интердисциплинарното обучение е предизвикателство, свързано с философията на промяната. Само чрез интердисциплинарното обучение можем да отговорим на предизвикателството, свързано с ефективността да боравим на емпирично ниво с многообразието на информационното общество, така че да моделираме новия тип личност у младото поколение.

ОБОБЩЕНИЕ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Интегразивните тенденции в обучението по английски език и останалите учебни предмети трябва да се свържат органично с целите на обучението и адекватни на тях методи на преподаване.

Използването на интегразивния подход в педагогическия процес развива потенциала на учениците, мотивира ги за по-задълбочено изучаване на предметите, показва практическото приложение на получаваните знания в реалния живот. Интегразивният

подход допринася за приоритетно развитие на логическото и критическото мислене на учениците, развитие на тяхната инициативност и находчивост, придобиване на способност да боравят свободно с различни източници на информация.

Интегративният подход в образователния процес стимулира познавателната, емоционалната и волевата активност на учащите се в усвояване единството на света, развива тяхното логическо и образно мислене, мотивира ги към изучаване на различни учебни дисциплини, изгражда умения за ориентиране в огромния информационен поток. Той е средство за синтезиране на знанията на учащите се в убеждения и поведение, в качества на многостранно развита личност, способна да се развие в живота. При това се повишават учебно-познавателните резултати и ефективността на процеса на обучение като цяло.

В заключение смятам, че ефективността на прилагането на интегративния подход в обучението и конкретно в обучението по английски език зависи основно от професионалната компетентност на учителите и от тяхната съзнателна мотивация да го прилагат. Добре е учителите по английски език да се ангажират постоянно с иновациите в обучението, да създават условия за интеграция и да имат желание да я правят.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021 – 2030)
2. Андреев, М. (1996) Процесът на обучението. Дидактика. С.
3. Андреев, М. (2000) Дидактика. С.
4. Белова, М. (1999) Проекциите на бъдещето в образованието днес. // Образованието днес - образование за утре. Българо-италиански симпозиум 6.-7. октомври 1998 г. Ред. Г. Бижков и др. С.
5. Денизов, Б. (2004) Актуални проблеми на преподаването на чуждия език във ВУЗ. // Трета международна конференция: Езикът - средство за образование, наука и професионална реализация, 8-10 юни 2004, В.
6. Арнаудова-Отузбирова, А. (2016) Интегративен подход за изучаване на английски език, чрез екологично учебно съдържание Педагогически факултет, Катедра предучилищна и начална училищна педагогика, Тракийски университет – Стара Загора

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на

регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development

Bulgaria

<http://science.uard.bg>

FORMATION AND DEVELOPMENT OF SELF-ESTEEM IN STUDENTS OF PRIMARY AND UPPER SCHOOL AGE

Ahmed Hadzhiyski, Elihan Hadzhiyska

University of agribusiness and rural development - Plovdiv, Bulgaria

Abstract: With the introduction of new technological tools and systems into people's everyday lives and public life and in connection with the information boom in the last two decades of the twentieth century, the problem of the essence and forms of computer-mediated communication has become relevant. Along with the enrichment of traditional communicative models, it is also a potential source of risks related to individual and social well-being.

Formation of a single universal language, understandable to all, minimizing possible differences in interpretation and preventing ambiguities. These are socio-psychological features of communication on the Internet.

Working on the Internet requires participants to have a different way of thinking in the process of communication than before; the formation of a virtual culture is a prerequisite for active inclusion in the virtual space.

Theoretical theses and experimental data direct attention in this paper to the study of indicators for the development of Internet addiction in children.

Keywords: Internet, self-esteem, addiction, virtual space, virtual culture.

ФОРМИРАНЕ И РАЗВИТИЕ НА САМООЦЕНКАТА ПРИ УЧЕНИЦИ ОТ НАЧАЛНА И ГОРНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Ахмед Хаджийски, Елихан Хаджийска

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Резюме: С навлизането на нови технологични средства и системи в бита на хората и в обществения живот и във връзка с информационния бум през последните две десетилетия на XX век актуален става проблемът за същността и формите на компютърно опосредстваната комуникация. Наред с обогатяването на традиционните комуникативни модели, тя е и потенциален източник на рискове, свързани с индивидуалното и социалното благополучие.

Формиране на единен универсален език, разбираем за всички, свеждащ до минимум възможните разлики в интерпретацията и недопускащ двусмислици. Това са социално-психологични особености на общуването в Интернет.

Работата в Интернет изисква от участниците друг – различен от досегашния начин на мислене в процеса на общуване; формирането на виртуална култура е задължително условие за активно включване във виртуалното пространство.

Теоретични тези и експериментални данни насочват вниманието в настоящата разработка към изследване на индикаторите за изграждане на интернет зависимост при децата.

Ключови думи: Интернет, самооценка, зависимост, виртуално пространство, виртуална култура.

ВЪВЕДЕНИЕ

Днес Интернет вече е естествена среда за общуване, работа и обучение, чиито потребители се увеличават с бързи темпове. Очакванията са към края на 2013 г. те да достигнат 1 милиард души. По данни на проучване на BBSS Gallup – България у нас през 2000 г. 386400 души ползват Интернет, а през 2001 г. - 650000, като 47% са хората на възраст до 24 г.

С навлизането на нови технологични средства и системи в бита на хората и в обществения живот и във връзка с информационния бум през последните две десетилетия на XX век актуален става проблемът за същността и формите на компютърно опосредстваната комуникация. Наред с обогатяването на традиционните комуникативни модели тя е и потенциален източник на рискове, свързани с индивидуалното и социалното благополучие.

Формиране на единен универсален език, разбираем за всички, свеждащ до минимум възможните разлики в интерпретацията и недопускащ двусмислици. Това са социално-психологични особености на общуването в Интернет.

Работата в Интернет изисква от участниците друг – различен от досегашния начин на мислене в процеса на общуване; формирането на виртуална култура е задължително условие за активно включване във виртуалното пространство. На преден план излизат изисквания за формиране на нови форми на поведение, които предполагат: съвременна – бърза и точна реакция в отговор на всеки участник във виртуалния екип и мрежата; осигуряване на общодостъпност до публична информация;

Първите симптоми на зараждащата се зависимост могат да бъдат открити още когато детето е 3 - 4 клас. За съжаление обаче родителите усещат проблема чак тогава, когато е твърде късно. И причината не е само в това, че повечето хора в активна възраст нямат

възможност да отделят нужното време на децата си, но и че не са запознати с рисковете на съвременните технологии.

Изследване на НЦИОМ проведено заедно с Майкрософт България чийто резултати са представени от адвокат Евгения Генчева – председател на Асоциация „Деца в мрежата” сочи, че най-активни са децата на възраст между 9 и 15 години (62%), като 38% от българските деца в Интернет са онлайн всеки ден (Download BG-2008).

Тази информация и фактът, че моите (вече бивши) ученици бяха в тази сочена за рискова възраст, породиха у мен познавателен и изследователски интерес към проблема за причините, характера и разпространението на интернет зависимостта сред децата в начална училищна възраст. Такава е налице- това го установих в предишни проучвания, а също и до каква степен те са завладяни от Интернет мрежата и, че има взаимовръзка между интереса им към него и учениковата самооценка.

Много специалисти – лекари и психолози все по-често тревожно насочват вниманието ни в посока зависимост на децата и в резултат от нея са многото здравословни проблеми – психични и физически.

Кои са причините за изграждане на Интернет зависимост и има ли връзка с личностни и социално-психологически фактори? Дали Интернет е враг, който води до обезличаване на междуличностните взаимоотношения или специфичен продукт, който като всяко ново технологично средство за комуникация води до нови граници и правила на общуване? Основателен ли е страхът ни, че глобалната мрежа ще погълне физическите контакти и приятелските разговори?

В настоящата разработка ще се опитаме да търсим отговори на тези въпроси, както и да установим влиянието на самооценката и възрастта върху индикаторите за тенденция към интернет зависимост при същите ученици, но когато те вече са седмокласници.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКА ПОСТАНОВКА НА ИЗСЛЕДВАНИЯ ПРОБЛЕМ

1.1. Развитие на самооценката в начална и горна училищна възраст

Важна черта у детето, която започва да се проявява по-отчетливо в начална училищна възраст, е мотив за постигане на успех и избягване на неуспеха, които се формират у детето в предучилищна възраст в играта, а в училищна възраст - в ученето (Лебеденко, 2003). На мотивацията за постигане на успех голямо влияние оказват самооценката и нивото на признание.

Самооценката се появява не като друго, а като ниво на самостоятелност, преход от система на вътрешно управление към самоуправление.

В начална и горна училищна възраст продължават да се формират основите на първоначалното осъзнаване на личността, самосъзнанието и индивидуалността на детето (Лебеденко, 2003). Родителите, както и педагозите и психолозите, е необходимо да знаят, че обучението в началните класове зависи не толкова от овладяването на определен набор от навици и знания, физическото състояние, психологическата готовност, но и от развитието на структурата на самосъзнанието която образуват следните компоненти (Лебеденко, 2003):

- собственото „аз”;
- свой образ като представител на определен пол (полова идентификация);
- представа за себе си във времето (минало,настояще,бъдеще);
- своя оценка по отношение на правата и задълженията си.
- самооценката.
- желание да те признаят;

В доучилищна възраст вътрешната позиция на детето към самото себе си като цяло е положителна. Този ключ към развитие и възпитание на детето му е подарък от природата за формиране на личността. Родители и педагози са длъжни да осъзнават цялата

отговорност, която те поемат върху себе си, използвайки доверието и откритостта, подчинението и подражанието на детето към възрастните (Лебеденко, 2003).

Самооценката зависи непосредствено от тяхната оценка, която дават, и от оценката на важните за него възрастни. И ако в предучилищна възраст самооценката е още неустойчива и се намира в стадий на формиране, то при деца в начална и горна училищна възраст вече се среща самооценка от различен тип- завишена, занижена, адекватна, (по Лебеденко, 2003).

Още в края на 19 век американският психолог Уилям Джеймс предложил оригинална формула за определяне на самооценката:

Самооценката е равна на съотношението между успеха и претенциите.

Тази формула подсказва два пътя за повишаване на самооценката – чрез повишаване на успехите, или чрез намаляване на претенциите.

Жизнената функция на самосъзнанието е не просто да даде на индивида знания за себе си, а да му помогне да изработи ефективна жизнена ориентация. Това включва чувството за приемане и одобрение на себе си, усещане за цялост и непротиворечивост на личността, удовлетворяващи човека самооценка и самоуважение.

Равнища на самооценка

1. Реалистична самооценка- АЗ съм равен на другите
2. Нереалистична-АЗ не съм равен на другите (гордост)
3. Нереалистична-АЗ съм превъзхожден от другите (малоценност)

Самооценката зависи от:

1. Отношението между идеалния АЗ и реалния АЗ.
2. Социалните реакции на другите –желаността или нежелаността на качествата, които АЗЪТ открива у себе си, зависят от другите.
3. Идентичността чрез която оценявам собствените си постъпки.

При значителни отклонения в самооценката от адекватната у децата се нарушава психическото равновесие и целият стил на поведение се изменя. Равнището на самооценката се разкрива не само от това, какво човек говори за себе си, но и от това, как постъпва.

Самооценката се изгражда чрез:

1. Възприятието на собствените постижения.
2. Сравняване с другите- възприемам ли себе си като равен на другите?

Сравнението с другите, както и сравнението на себе си с определени стандарти помагат за:

- Осъзнаването на собствената уникалност - АЗ съм ценен, обичан, приет, необходим на другите.
- Осъзнаване на собственото си достойнство-АЗ съм достоен/недостоеен.
- Осъзнаване степента на самоунижението и самоотхвърлянето-АЗ съм нищо, не заслужавам уважение.
- Осъзнаването на обичта към себе си.

Завишената самооценка се проявява в това, че децата от начална и горна училищна възраст преувеличават своите възможности и достойнства и естествено не обръщат внимание на недостатъците си или въобще не признават за тяхното съществуване. Във връзка с това възникват разногласия между техните представи, за това как те сами себе си възприемат, реалното им поведение, а също и оценката на обкръжаващите ги. Това поражда вътрешен конфликт, който може да предизвика агресия, лъжа и други негативни прояви (Лебеденко, 2003).

Деца с *ниска* самооценка са неуверени в собствените си възможности, даже имайки представа за положителните си качества, те изпитват постоянен страх, формират комплекс за малоценност. Така изпълнявайки каквото и да е добре, получавайки и похвали, и добри оценки за себе си и своята дейност, те се затрудняват да я приемат, считайки я за случайност

(Лебеденко, 2003). Следователно дете със занижена самооценка открива общата негативна тенденция в ситуация, когато трябва да оцени себе си чрез другите или сам да се оцени. В основата на формиране на ниска самооценка лежи чувството за вина и обида, т.е. разногласие за това - какъв съм аз и моето поведение, с това какъв съм длъжен да бъда в съответствие с очакванията на значимите за мен хора. За такива деца са свойствени пасивност, повишена ранимост, обидчивост, които често търсят своята психична компенсация по други канали. Те често се отказват от игри заради боязън от другите или играят, но не проявяват инициатива, задоволяват се с ролята на подчинени.

Намалената самооценка се проявява в повишена тревожност, в постоянен страх от отрицателно мнение за себе си, в повишена докучливост, което подтиква детето да намалява контактите си с другите хора. В този случай страхът от саморазкриване ограничава дълбочината и близостта в общуването. Намалената самооценка разрушава надеждата у човека за добро отношение към него и за успехи, а реалните си успехи и положителната оценка на околните той възприема като временни и случайни. На този, който има занижена самооценка, много проблеми му изглеждат неразрешими и тогава той отлага решаването им във въображението си, където може да преодолее всички прегради и да получи желаното в света на мечтите. Тъй като потребността не е само в постигането на целите, а и потребността от общуване не изчезва, то в такава степен тя се реализира в един измислен свят - в света на фантазиите и мечтите.

Във връзка с особената докучливост на децата с ниска самооценка тяхното настроение е подложено на чести колебания, те реагират твърде по-остро на критиката, смеха и порицанието и в следствие на това са по-зависими, по-често страдат от самота. Недооценяването на своята полезност намалява социалната активност и води до спадане на интереса към обществените дела. Деца с намалена самооценка избягват съревнованието в своята работа, тъй като и след него са си поставили някаква цел, те не се надяват на успех.

Адекватната самооценка - това е реално отношение към собствените способности и възможности, вътрешна хармония, адекватно отношение към оценката на другите за него. Умение да намерят пътя към успеха, също отъждествяване на себе си не само с успеха, а и с това представата за него да съответства с тази на значими се за него личности.

За формиране на адекватна самооценка е необходимо да се формират у децата способности да анализират своето състояние - какви постъпки им носят удовлетворение и какви предизвикват неприятни преживявания, недоволство от себе си. За промяна на самооценката трябва да се работи за самовъзпитание, което детето е длъжно да изпълни само, но с помощ от възрастните, особено в начална и горна училищна възраст. Невъзможно е да се избави от чувството на непълноценност просто повишавайки своите обективни резултати в играта, ученето или да повиши продуктивността на работата си. Изходът от проблемна ситуация е съпроводен от преживявания, способстващи укрепване и усвояване на определени мисли, които в следствие ще окажат значително влияние върху поведението на детето и юношата.

Дете с адекватна самооценка осъзнава, че да говори и мисли добре за себе си е проява на чувство за собствено достойнство, което помага да добие увереност в своите сили. Хора с адекватна самооценка са активни, жизнерадостни, общителни и оптимисти.

1.2. Фактори за формиране на самооценката

Нервната система автоматично реагира на информацията идваща от главния мозък и това какво човек мисли или си въобразява за себе си, за нея е автоматично.

Учените смятат, че нашата нервна система и главният мозък не отличават реалната ситуация от въображаемата.

Следователно трябва да научим децата да концентрират вниманието си върху успехите и постиженията, това ще им помогне да изберат пътя към успеха и увереността в себе си. Трябва да помним, че фантазиите и мечтите имат такова значение, каквото и

реалното постижение. Използвайки различни психологични упражнения можем да помогнем на децата да (Лебеденко, 2003):

- се научат да избират достъпни за тях цели и активно да стремят към постигането им;

- разберат, че те могат да контролират, а не само да са подвластни на контрол;
- искрено да изразяват своите чувства, но без агресия и насилие;
- разберат, че е допустимо да проявят всички чувства, но не всякакво поведение;
- се гордеят със собствените си постъпки и с надежда да гледат в бъдещето;
- да се справят със страховете и си и стреса;
- развиват силните страни на своя характер;
- разберат, че всеки човек се явява неповторима личност имаща силни и слаби страни;

- живеят в света на реалното;

Трябва да се отбележи факта, че в психологическите изследвания проблемът за самооценката на ученици в начална ученическа възраст не е много застъпен (Лебеденко, 2003). Несъмнен е фактът, че в тази възраст по-голяма част от времето на детето минава в училище и негова основна дейност се явява учебната.

За съхранението на добри взаимоотношения между учители и ученици от особено значение е личностното развитие на детето и включването му в ползотворни дейности, то повишава психическата си активност, получава добра нагласа за решаването на каквато и да е задача. Неблагополучието във взаимоотношенията поражда у детето дискомфорт, довежда до изопачаване, деформиране на новообразуванията в младата личност.

В тази връзка се счита, че мощен фактор на въздействие върху самооценката на ученика е оценката на учителя. Децата ориентират се по нея, считат себе си и своите връстници за „отличници“, „двойкари“, „добри“, „лоши“ ученици. Важността на този въпрос и възможността за бъдещо използване на получените знания в училищно-психологическата практика карат екип от руски психолози да изследват връзката между самооценката на детето и неговия социален статус сред връстниците, също връзката на учителската оценка със самооценката на 10-11 годишни ученици. Малко осветен е този въпрос и за него няма много данни от изследователска дейност (Лебеденко, 2003). А изучаването на тази връзка в условия на обучение и възпитание е актуално преди всичко, защото има изход към решаване на въпроса за психологическото здраве на учениците, стоящ доста остро на дневен ред в съвременното училище (Лебеденко, 2003).

Целите на изследване, проведено от Липкин (1996) били да се установи:

- съществува ли определена връзка между учителската оценка и самооценката на детето;
- съществува ли връзка между социалния статус и самооценката на детето;

Използвани са методите:

1. *Проективна методика* - „Фигура“-3 пъти „Аз“ за идентифициране особеностите на „Аза“, Аз-реален, Аз-социален (през очите на учителя), Аз-перфектното дете.

2. *Модифицирана методика* „Стълба“- Дембо - Рубинщайн за изучаване на детската самооценка. Тя винаги включва в себе си следната скала на самооценка: добър–лош; умен–глупав; честен–нечестен; послушен–непослушен;

3. *Социометричен тест* на Джей Морено за изучаване на социалния статус на детето в клас.

Изследванията са проведени с 50 деца от два класа.

Данните, получени в резултат на него показват, че висока самооценка (изчислена средно за всички скали) имат 62% от изследваните, средна-38%. Това потвърждава и анализа на Липкин (1996), според който децата в тази възраст, независимо от академичните си постижения, развиват високо самочувствие.

В допълнение следва да се отбележи, че когато са оценявали моралните качества - честност, доброта, послушание, участниците са били по - склонни да поставят себе си на най-високото стъпало. Може да се предположи, че ако това е свързано с богатия положителен опит по темите в изследването, го има при деца, които могат да получат високи оценки от страна на заобикалящите ги възрастни, според качествата си в различни ситуации. А се знае, че за формиране на самооценката на малкия ученик огромно значение има оценката на важните за него възрастни. Това е причина да се поддържа висока самооценка в начална училищна възраст (Липкин, 1996).

Оценката на същите умствени качества, особено получени от учителите или в противен случай резултатите от тяхното реално изпълнение, е това, което води до значително намаляване на броя на децата с висока самооценка по скала - „ум”. В този случай самооценката се явява „компенсаторно завишена”, тъй като тя не съвпада с реалната представа на „Аза”, а се явява идеална съотнесена с тази на учителите (Липкин, 1996).

Вижда се, че значима връзка между детската самооценка и оценката на учителите, не е открита. По този начин предположенията за влияние на учителската оценка и самооценката на учениците в начална и горна училищна възраст не се потвърждава (Липкин, 1996).

В дадения случай не можем да говорим за пряко влияние на учителската преценка върху самооценката, на представата за своя „Аз-социален”, защото виждаме високите оценки на учителя се комбинират с „Аз-социален” и може да се допусне влиянието на други фактори.

Изхождайки от това може да се предположи, че в тази възраст в голяма степен децата са фокусирани върху оценката на учителите. След проучване на социалния статус със сравнително- качествено анализ с техника „Фигура 3 пъти Аз” се открива, че за лидерите, имащи по-позитивна представа за себе си, показват средна самооценка по скалата за „ум” и „доброта”. Предположението е, че у по – популярните деца самооценката се доблжава до „средно” ниво (Липкин, 1996).

Забелязва се пряка връзка между успеха в учебната сфера и социалното положение в общия брой на избора. Може да се предположи, че поради факта, че в тази възраст водеща е образователната дейност, успехите в нея се определят в частност и от социалния статус на децата и по-специално успехите в образованието (Липкин, 1996).

Открита е нестабилна връзка между социалния статус и детската самооценка по скала „ум” и „доброта”. В някои изследвания е установено, че колкото по-висок е социалния статус сред връстниците по критерия „образователна дейност”, толкова по-ниска е неговата самооценка. Това, че си по-популярен не води до повишение на самооценката у детето (Липкин, 1996).

Очевидно е, че детето се ръководи от собствените си идеи за успеха в обучението и нравственото си поведение. Значителна е връзката между социалния статус и оценката по скала „ум”- колкото е по-висока учителската оценка, толкова е по-голям социалния статус на децата. По този начин те все още се ръководят от оценката на учителя при избора на приятел, партньор. Така се открива интересен факт, популярни са тези деца, които са оценявани високо от учителите. Това, че тази връзка е установена с оценките на учителите по скала „ум”, се обяснява с това, че именно в учебната дейност, оценката на учителя се явява все още значима. От тук може да се предположи защо ориентирайки се по учителската оценка, децата отчитат своите връстници за „лоши”, „добри”, „отличници”, „средни”. В последствие децата пренасят това отношение и в други сфери на взаимодействие, в аспекти извън учебната дейност (Липкин, 1996).

За социалния статус на детето сред връстниците му, учителската оценка има значение. Следователно мнението на учителя е важно за детето, за да оцени то свой връстник, а не себе си. То се ориентира по отношение на съучениците си с учителската

преценка и според нея ги счита за „отличници“, „добри“, „лоши“ и т.н. И на тази основа, които са високо оценени от учителя, са популярни сред връстниците си.

Резултати показват, че до края на началната училищна възраст, значението на оценката на учителя за самооценката на 10-годишните деца постепенно намалява. За болшинството от децата е характерна високата самооценка, явяваща се по мнение на изследователите като компенсаторно завишена, тъй като в повечето случаи учителят оценява тези деца по-ниско. Учителите високо оценяват децата със средна самооценка. Така хипотезата за пряка връзка за самооценката на деца в начална и горна училищна възраст, с оценката на техните учители не е потвърдена (Липкин, 1996).

Откриват се важни характеристики за самооценката при децата в училищна възраст. Успешните в учебната дейност, високо оценени от учителите, стават по - критични към себе си, по - самостоятелни към самооценяване. Те не се влияят толкова, не си присвояват оценката на учителя за тях, а сами започват да се самооценяват като се фокусират върху собствените си преживявания и се опират на собствения си опит (Липкин, 1996).

Проявява се и пряка връзка между социалния статус на детето с оценката на учителя и академичните успехи. По-популярни са учениците, които имат висока успеваемост и тях високо ги е оценил учителя. По този начин оценката за учебните успехи по същество се явява оценка на личността като цяло и определя социалния статус на детето в начална и горна училищна възраст.

В други изследвания се потвърждава се хипотезата за зависимостта между самооценката на детето и неговият социален статус в средата (Липкин, 1996). Колкото по-популярно е детето, толкова неговата самооценка е по-близка до средната стойност. Това предполага, че по-популярните и успешни деца са по-независими и реални в самооценката си. Прекалено високото самочувствие е характерно за изолираните в класната стая деца. Тяхната оценка е компенсаторно завишена. По този начин се откриват елементи на самостоятелност и критичност в самооценката на учениците в тази възраст. В проучването се открива и друга зависимост. Учителят пренася оценката за качествата на детето необходими за учебната дейност, върху оценката на неговите лични качества. Високите академични постижения са причина учителят да го оцени високо по морални качества.

Обобщенията на посочените данни могат да бъдат полезни на много педагози по нов начин да погледнат на проблема за самооценката и се въведат в практиката на пръв поглед маловажни, но все пак актуални принципи за работа с ученици от тази възраст, а именно:

- Постоянно адекватно и всестранно опознаване личността на ученика във всичките му проявления.
- Да не се призовава всички да подражават на отличниците.
- Разширяване на банката с информация за учащите се, често взаимодействие с тях в неучебно време.
- Оценяване само конкретната работа на ученика, а не човека.
- Оценка на постиженията, ако има такива, спрямо това което е било преди.
- Ориентиране на децата към индивидуални постижения.
- Да се ръководим от принципа за достойнството и положителните черти у всяко дете.

Целта е да се формира адекватна самооценка. Но основна задача и на учители и психолози трябва да бъде възпрепятстване консолидирането на ситуацията „неблагоприятно състояние“ на детето, като качество на неговата личност.

Тези резултати са полезни за учители и училищни психолози при избора на ефективна посока за работа с деца с нисък социален статус и висока самооценка, завишена по правило компенсаторно.

Това ще бъде малка, но важна стъпка към дългия път за формиране на психически здрави, активни личности.

1.3. Обща психолого-педагогическа характеристика на 10-11 годишните ученици

„Трябва да бъде забелязан с моите предимства пред другите” – настойчиво се самоубеждава детето (Витанова, 1992, с.23). Как да се подкрепи ученикът от тази трудна възраст? Можем да облекчим трудно постижимото утвърждаване, но без да се натрапваме с помощта си.

Децата на възраст 10-11 години започват да се чувстват самостоятелни и уверени в себе си, но в същото време те са твърде неукрепнали и безпомощни. Това създава **противоречие между техните желания и възможности** и може да доведе до конфликти в училище и в къщи.

Ученикът търси доверие към себе си не само в училище, но и вкъщи. Той воюва, за да бъде пълноправен член на семейството, на когото да вярват и разчитат. В същото време обаче неговият стремеж към самоутвърждаване може да го доведе и до „бунт” против изискванията на възрастните, до чувство за превъзходство, до противопоставяне на интересите и целите на ученическия клас (Витанова, 1992). Следователно, ако се пренебрегва противоречието между детското самоутвърждаване и невъзможността на ученикът самостоятелно да избере нравствено и социалнозначими начини на поведение поради недостатъчен опит, знания и оценъчни критерии, може да се стигне до поредица от конфликти между детето и околните, изход от които често е виртуалната реалност, постижима в Интернет.

Според (Витанова, 1992) ако при общуването си с детето възрастните имат предвид, че противоречието между стремежа към самостоятелност и неукрепналите възможности е закономерен процес и ще продължи няколко години, те ще забележат, че в подхода си към ученика могат да се опрат на друга важна негова особеност – стремежа му към самоутвърждаване.

Други противоречия характерни за този преходен период са свързани с развитието на **съзнателността** като отношение към различните страни от действителността и участието в една или друга дейност. Поведението и изпълнението на изискванията, идващи от спецификата на извършваната дейност, стават все по-съзнателни - детето ясно си представя крайната цел, постигането на която е мотивирано и се съпровожда с разбиране. Именно в тази целенасоченост, мотивираност и разбиране като условие за проява на съзнателността се крият някои типични противоречия за възрастта. Например, участвайки в учебната дейност, у ученика възниква представа за крайния резултат. Той разбира задачата, но осъзнаването на целта не се свързва достатъчно с осъзнаването на средствата за последователността и реда на отделните действия, насочени към крайната цел.

В други случаи целта не е емоционално обогрена, което я прави недостатъчно желана, т.е. от една страна, целта се осъзнава, съществува представа за нея, но поради емоционална нестабилност възникват колебания и ученикът се отказва от действия. Още по-негативно влияние върху крайния резултат оказва разминаването между намерението и изпълнението, поради това, че на ученика не му достигат волеви сили.

Съзнателните действия се съпровождат от съответни **мотиви**. Става така обаче, че в тази възраст съществуват противоречия между мотивите, които произтичат от потребностите, и тези, които са свързани с чувствата на децата. Например духовните потребности могат да бъдат елиминирани от чувството за страх или чувството за дълг може да бъде подтиснато от силата на материалните потребности. Поведението на детето може да се обуславя едновременно от чувство за героизъм и стремеж за лично благополучие, от приятелско чувство и от потребност за самоутвърждаване, от интерес към дейността и от неувереност в необходимостта от крайния ѝ резултат. Противоречията между мотивите, както и между целта и мотивите, създават колебливост, неактивност и дори неадекватност на някои форми на поведение. Мотивационната сфера се обогатява с познавателни потребности и интереси, които обуславят по-честите прояви на творчество в типичната за

възрастта репродуктивна познавателна дейност и които могат да бъдат удовлетворявани в практически неизчерпаемото количество информация, достъпна в Интернет. Потребността от общуване, подтиква ученика към извоюване на авторитет и признание сред съучениците му, а също и към търсене на приятели и проява на възискателност към тяхното поведение.

Все по посока на връзката между съзнателността и нейните страни (интелектуална, волева и мотивационна), една от които е разбирането, се очертава противоречието между съзнателното отношение и липсата на достатъчно знания и опит. Последното води до повърхностно разбиране на целта, средствата и пътя за нейното постигане. Недостатъчното разбиране е предпоставка за проявата на подражателност. Тя влиза в противоречие не само със съзнателността, но и със стремежа за самостоятелност и независимост. По този начин подражателността създава условия за нестабилност на поведението и променчивост на оценката и мисленето.

Посочените противоречия, които бележат прехода от начална към средна училищна възраст, се преодоляват при благоприятни условия и се превръщат в предпоставка за развитие. Свидетелство за това е нарастналата психична активност на детето в различните видове дейност.

Игровата дейност заема специфично място в живота на четвъртокласника. Тя е вплетена в останалите видове дейност и улеснява тяхното усвояване и развитие. Съдържанието на интелектуално-познавателните игри се разширява, а игровия смисъл и действия обединяват знания и умения от няколко области на познанието. Ученикът все повече търси възможности да изяви реално своите качества и умения в играта. В този смисъл присъствието в Интернет може да се възприема като аналог на играта, а компютърните игри да се превърнат в предпочитана и леснодостъпна форма на изява на уменията и творческия потенциал на децата. Освен, че помагат на децата да навлязат в света на технологиите, те имат и т. нар. развиващи функции: провокират моториката и реактивността, развиват наблюдателността, засилват концентрацията на вниманието. Някой от тях изискват да се мисли логично, да се търсят и откриват стратегии, други показвайки различни географски и исторически места, имат познавателен характер. Много от компютърните игри обаче са наситени с насилие, което катализира агресивността в реалния живот. Вероятността детето да копира агресивния модел на поведение, преживян в игрите, е по-голяма, ако общуването между родители и деца не е пълноценно, ако няма изградени ценности, върху чиято основа се проектира детската личност. Но съществуват и мнения според които тези игри са полезни, защото при ликвидирането на лошите персонажи детето се освобождава от задържаната в ежедневието си агресия (Тунева, 2007).

В учебната дейност познавателната активност е мотивирана от учебни мотиви, произтичащи от познавателни процеси, които обуславят познавателното и емоционалното отношение към знанията и осъзнаването на тяхната значимост. В този процес ярко се очертава връзката между възприемането и регулиращата функция на словото, което води до развитие на интелектуалното качество наблюдателност (Витанова, 1992).

Като участва мотивирано в учебната дейност, четвъртокласникът започва да възприема деференцирано, регулира обема и съдържанието на възприятията си съобразно с целта. Така в перцептивното му поле се включват с успех онези разсъждения, примери и данни, които се отнасят до предварително обмислени и планирани възлови моменти и задачи. Друга особеност в перцептивното развитие е достигането на известно равновесие между емоционалната и рационалната значимост на възприеманите знания. Ето защо ученикът изпитва емоционална удовлетвореност, когато му се помогне да направи анализ на възприетото, да достигне до същността на знанието и го разбере. От друга страна, развитието на художествените възприятия го прави особено чувствителен към художествените произведения, чието съдържание приема с доверие и дори поставя над научното съдържание на уроците.

Запомнянето на учебния материал е преди всичко преднамерено и рационално обусловено. Ученикът е в състояние волево да запомня описания, определения, доказателства, обяснения. За целта той свиква да използва удобни похвати и изпитва интелектуално удовлетвореност от постигнатото, което е на лице в резултат на систематизация, анализ на познавателното съдържание и осмислено повторение. Независимо от тези успехи в развитието на паметта възпроизвеждането като паметов процес е все още недостатъчно критично и понякога механично (Тунева, 2007).

Запомнянето на учебния материал е преди всичко преднамерено и рационално обусловено. Ученикът е в състояние волево да запомня описания, определения, доказателства, обяснения. За целта той свиква да използва удобни похвати и изпитва интелектуално удовлетвореност от постигнатото, което е на лице в резултат на систематизация, анализ на познавателното съдържание и осмислено повторение. Независимо от тези успехи в развитието на паметта възпроизвеждането като паметов процес е все още недостатъчно критично и понякога механично (Тунева, 2007).

Преходният характер на възрастта се отразяват и върху развитието на **въображението** (Тунева, 2007). Към края на 4 клас ученикът започва да има желание да включва във въображаемите си образи и свои собствени „открития”. Това е преход от репродуктивно към творческо въображение (Тунева, 2007).

Преобладават репродуктивните въображаеми образи които детето създава на основата на възприетото и наученото. В този процес той се нуждае от зрителна или словесна опора, за да могат въображаемите образи да благоприятстват усвояването на материал.

Активното участие на детето в учебна дейност се обуславя и от развитието на **мисленето**. На лице е възможност то да разбира и изказва съждения, които отразяват неговата интелектуална потребност да вниква в същността на обектите и явленията. Съжденията се развиват от частни към общи. Общите съждения са научни, те помагат за преноса на знанията и предполагат овладяването на научни понятия. Имайки в предвид, че понятията са следствие от обобщаващата функция на мисленето, могат да се диференцират някои техни особености в тази преходна възраст (Тунева, 2007).

- Понякога ученикът допълва понятийното съдържание с признаци, които са усвоени стихийно и могат да не принадлежат към съответното понятие.

- Съдържанието може да бъде неточно вследствие на неправилно подреждане на признаците в определена йерархия;

- Често пъти съдържанието е непълно поради недостатъчен брой обобщени признаци;

Познавателната активност е пряко свързана с регулативната функция на волята. Тя се изразява в следното: познавателното поведение става целенасочено – детето се стреми към предварително осъзнат резултат от действията си; действията се планират и съпровождат от волеви усилия, които са насочени предимно към скоростта на усвояването; ученикът по-малко се интересува от качеството на усвоените знания и умения (Тунева, 2007).

Изграждането на система от понятия и умозаклучения прави възможно усвояването на някои умозаклучения с абстрактен характер (Тунева, 2007).

Развитието на **емоционалната сфера** е също непосредствено свързано с личностния тип поведение. Тъй като нарастват обективните и субективните условия за натрупване на преживявания, емоционалното отношение към света се обогатява. Нещо повече, започва и осмислянето на обектите, които предизвикват преживяванията. Това е резултат от наличието от поредица от представи и понятия от чиято гледна точка детето е в състояние да оценява (Витанова, 2006).

Интелектуалните преживявания съпровождат най-често участието на ученика в дейност, съответстваща на познавателните му интереси.

Детето на 9-10 години обича изброяванията, за които иска да са изчерпателни, обича възможно най - пълните класификации (Остерийт, 2007). Понякога изненадващите му познания за видовете автомобили или самолети, вкусът му към колекции шокират приятно възрастните. Детето е готово с часове да се рови из Мрежата за да си набави необходимата информация, дори се занимава упорито с овладяването на чужд език, ако това му е необходимо за намиране на повече материали, за това което го интересува.

Неустойчивостта на интересите обаче прави тези преживявания все още спонтанни, временни и противоречиви. По-устойчива е проявата на социално-нравствените преживявания. Това се дължи на значителното развитие на социалните мотиви и на сравнително добре овладените норми на поведение и някои нравствени понятия. Детето умее да съчувства и съпреживява, да бъде отзивчиво, да изпитва привързаност, да се възхищава от успехите на околните (Витанова, 2006).

В непосредствена връзка с развитието на отношенията и общуването са проявите на **волева регулация**, която вече се реализира не само като резултат от външни изисквания, но и от вътрешно осъзнати правила и норми. Това осъзнаване е предпоставка за превръщането на „външните“ регулатори във вътрешни, в резултат на което волевото действие преминава на качествено нов етап на развитие (Витанова, 2006).

Общуването в тази възраст се обогатява поради изявения стремеж на детето към самоутвърждаване и самостоятелност, което променя „претенциите“ на околните към него. Общуването с неговите качествени промени и разширяването на обсега му (а в мрежата това е изключително лесно) стимулира личностното развитие на ученика и оформя личностното му поведение. с неговите характерни белези – целенасоченост, мотивираност, избирателност (Тунева, 2007).

С особена активност се отличават социалните потребности и интереси. Именно потребността от общуване, подтиква ученика към търсене на приятели, понякога безконтролно и подтикнато предимно от любопитство и потребност от експериментиране. Анонимността и неистинската самоличност, която всеки може да има в Мрежата дава възможност за експериментиране в контактите, което често се преживява от децата като интересно приключение (Тунева, 2007).

Родителите и учителите стават по-взискателни, а обкръжението от връстници се въоръжава с повече критерии за оценка и критични съображения относно проявите и поведението на съученика и приятеля. Ученикът става член на постоянни групи, в които преобладава общ стил на поведение и отношения. На лице е усилено търсене на приятелство, което при някои деца се превръща в болезнен проблем. Между приятелите се създават оценъчни взаимоотношения, като най-ценните качества обикновено са свързани с изпълнението на различните по вид дейности и с отношението към околните: ученолюбие, изпълнителност, дружелюбие, учтивост, отзивчивост. Към края на възрастовия период вниманието се насочва и към качества, които изразяват отношение към собствената му личност: скромност, амбициозност, искреност и дори такива сложни качества, които характеризират цялостно личността – смелост, чувство за дълг и др. (Витанова, 2006).

Подчертан е интересът към социалните групи, в които детето живее и се учи. Израз на този интерес е съобразяването на собственото поведение и постъпки с общите изисквания в групата и силното желание да участва в обща дейност. Като следствие от развитието на социалните мотиви е и стремежът на детето да откликва на желанията на своите приятели, на членовете на семейството, на възрастните или децата, с които общува по различни поводи (Витанова, 2006).

1.4. Обща психолого-педагогическа характеристика на 13-14 годишните ученици

Възрастта на четиринадесетгодишните е вградена в пубертетната възраст. В действителност точно този отрязък е най-сложен, защото точно при четиринадесетгодишните везните на пубертетната, тийнейджърската възраст се уравновесяват, от наклонени към детството се изравняват, за се наклонят след това към зрелостта. Четиринадесетгодишният е в средишна позиция – той не е нито дете, нито възрастен. Четиринадесетгодишните в най-пълна степен олицетворяват процеса на превръщане на детето в зрял пълноценен възрастен. Различните автори са единомисленици, че пубертетната възраст е изключително податлива към тревожност и конфликтност. Позитивният поглед изисква нов подход към тийнейджърите с оглед изграждането на умения да управлява своите отношения.

Според Жан Пиаже последователност, еднопосочност, необратимост и ориентираност към крайни цели са белезите, които разграничават отделните стадии. Това, към което когнитивното развитие се стреми, са формалните логически операции. Според Жан Пиаже тази цел се достига около четиринадесетата година (Маджаров, Г. 2002). Пренасянето на тези критерии върху психическото развитие прави зрелостта лишена от развитие. Повечето теории разглеждат зрелостта като плато, а старостта като упадък. Здравият разум и научната мъдрост приемат, че развитието приключва с детството.

Тринадесет-четиринадесетгодишните се намират на самата граница. В по-ранни исторически времена зрелостта е била най-малко открояващата се част от живота и повечето социални практики са били насочени към инициацията на детето в обществото на възрастните. В голяма степен личностната способност за промяна създава психическо развитие. В зависимост от начина на живот и опита на всеки четиринадесетгодишен, жизненият път може да се променя. Той може да приема различни форми в зависимост от способността си за промяна – тя се измерва със степента, в която четиринадесетгодишният индивид приема различни поведения и е изложена на различни жизнени събития (Пирьова, Б. 2000).

Възрастова степенна скала – това са социални слоеве, които се основават на времеви периоди. Хората се подреждат като геологичните слоеве на земната кора.

Хронологичната възраст се отнася до брой години от раждането. За настоящето проучване това е периодът от раждането до четиринадесет години. Този времеви отрязък като хронологична възраст е маркер на събития, преживявания, които се променят във времето и влияят на поведението. Дж. Ботвиник твърди, „че хронологичната възраст не е релевантна за разбирането на развитието“ (Пирьова, Б. 2000).

Биологичната възраст според Бирен и Ренер е „оценка на позицията на индивида по отношение на неговия потенциален жизнен обхват“ (Пирьова, Б. 2000). Жизнеспособността на даден индивид може да бъде по-добра или по-лоша в сравнение с друг индивид на същата хронологична възраст.

Психологичната възраст се отнася до адаптивните способности на индивида, сравнени с тези на други в същата хронологична възраст. Адаптацията на индивида се осъществява чрез различни психични конструктори: когнитивни, поведенчески, мотивационни фактори.

Функционалната възраст касае способността на човек да функционира ефективно в дадена среда. Индивидът се нуждае от някои физически и психически умения, за да функционира самостоятелно. И тук е особено уместна фразата: „Нито рак, нито риба“. Същото би могло да се отнесе и до социалната възраст при характеристика на тринадесет-четиринадесетгодишните. Тъй като социалната възраст се отнася до социалните роли и очаквания, които хората имат по отношение на себе си и на другите членове в обществото. Социалната възраст не винаги съвпада с хронологичната. От тази гледна точка не всички

четиринадесетгодишни изпълняват едни и същи социални роли. Разминаването на очакванията на родителите спрямо социалните роли и очакванията относно техните 13-14 годишни деца е предпоставка за конфликт. Вина има, виновен няма.

Целеполагането е иманентно присъщо на всяко живо същество. Явно е наличието на целеполагане при родителите, също така и при техните четиринадесетгодишни и при несъответствие на целеполагането – конфликт. Проблемът за моралното поведение не е във въпроса за формирането на цялостната структура на личността. Четиринадесетгодишните все още нямат формирана такава структура. Вярно е, че вече съвсем активно участва в завършителния етап на това, но все още родителят е оформатор. Моралът най-общо е следване на правила, за да не се стигне до хаос. Родителите са най-силния пример за своите деца. Родителите трябва да спазват правилата, които искат да наложат на своите деца.

Майките възприемат 13-14 годишните си синове като своя противоположност и момчето трябва да се отдели от майка си, за да се самоопредели като принадлежащо към мъжкия пол. Скъсването на емпатичната връзка с майката има за резултат факта, че мъжкото развитие включва много по-енергична диференциация на личността, индивидуализация и укрепване на границите, които четиринадесетгодишното момче определя постепенно в хода на преживяванията си. Според Гилиган четиринадесетгодишните момчета (и по принцип момчетата) се отделят от обекта на привързаност (майката), разграничават се от стила на нежност и гъвкавост, по-голяма способност за отчитане на чувствата. Четиринадесетгодишното момче започва да търси други обекти на привързаност, за да задоволи потребностите си. За да има критично отношение към тези връзки, той трябва да има сигурност в себе си (Брадшоу, Дж. 2002). Много е важно поведението на бащата за тази възраст. Бащата трябва да бъде нежен, съпреживяващ по отношение на своя син. Това дава на четиринадесетгодишното момче сила и възможност да погледне на себе си с нови очи.

Централни психически новообразувания - да ходи на концерти- проява на пасивна активност.

Емоционална и поведенческа автономия- не искам да контролират моите интереси, родители, приятели (защото ние грубо се намесваме). Децата не могат към нас да се приспособяват, а ние сме тези, които трябва да се приспособяват.

Най-интензивно развитие на Аза - обръщане на погледа отвън навътре - това става за първи път.

Детето започва да си мечтае- дневно сънуване.

Интелектуална дейност- интелектуализация на психичната дейност (поради стремежа да е голям).

Стремеж към емоционална самостоятелност- един от големите конфликти между родители и деца „е моите приятели”.

Водеща дейност -интимно- личностното общуване, Учебната отива на заден план- доверително отношение, потребност от разбиране, потребност от емпатия.

Социална ситуация – връстникът изтласква възрастния. Децата са все още недостатъчно зрели – присмиват се. След връстника на второ място е семейството, а учителят е назад, защото ставаме съвсем формалисти.

Сензитивност - насоченост към извънучебна дейност- детето има много потребности и детето тръгва да ги търси навън. То иска всичко- ние да му помогнем- къде, според неговите възможности да го насочим.

Отзивчивост към околните - за пръв път децата започват да разбират, че околните също имат нужда. Отзивчивостта е компонент спрямо физическото развитие- с часове стоят пред огледалото и ако детето не се харесва, настава самоизолация, депресира се. Ценността е, че съм се родил- не чрез втъпяване, а индиректно. Самоусъвършенстването става и по отношение на личностни качества. Самоусъвършенстването засяга и интелектуалната

сфера- развитието на речта е в две посоки- като лидер (цинизми, жаргон) и чрез обогатяване на речника. Границата я даваме ние. Самоусъвършенстване на личностни качества - стремеж към собствено мнение. Обича да дискутира, заради самото дискутиране (това е заради себе си, да ме забележат, да се отлича от другите). Забелязването може да стане и чрез противообществени прояви. Самоусъвършенстването се изразява и чрез стремеж към логиката. Това е свързано с умението да побеждаваш другите. Затова стават придиричиви към учителската професия и то е, защото не се преподава разбираемо. Забелязва се порасване на социалната активност.

На базата на наблюдения от института Жезел върху група американски юноши приемам следните характеристики за тринадесет- четиринадесетгодишните (наясно съм, че за обект имам българските четиринадесетгодишни). Относно растежа при момичетата оформянето на женското тяло е практически завършило, поява на вторични полови белези. Четиринадесетгодишното момче прилича все още на дете, периодът е преходен, бърз растеж. Момичетата на четиринадесет се интересуват от социалните аспекти на секса и от сложните аспекти на размножаването, интересуват се от момчета. Момчетата на четиринадесет имат нощни полюции и мастурбация, които предизвикват чувство за вина. Момичетата на тази възраст са в отлично здраве, с голям апетит. Появяват се кожни проблеми. Момчетата стават раздразнителни, избухват лесно. Четиринадесетгодишните се характеризират с голям интерес към облеклото и собствения външен вид. Също така с голямо желание помагат вкъщи. Относно чувствителността са експанзивни и буйни, екстравертни. Имат чувство за хумор. Или са по-весели, или намусени. Основните им тревоги се отнасят до училището, световните събития и външния им вид. Открояват се със състезателен дух и желаят да работят добре. Относно утвърждаването на личността четиринадесетгодишните търсят себе си, като сравняват собственото си „Аз” с „Аза” на другите. Държат да бъдат обичани и изразяват желание за независимост. Особено бързат да пораснат. Също така желаят по-добър свят, проявяват социални интереси и занимания.

Относно социалните връзки четиринадесетгодишните критикуват родителите си, често се чувстват притеснени от семейството си. Изпитват нужда да прережат мостовете и да утвърдят независимостта си(изпитват само нужда, не го правят още). Изпитват трудности с братя и сестри на близка възраст. Създават групи и приятелства на основата на общи интереси. Момичетата на четиринадесет се интересуват повече от момчета, отколкото момчетата от момичета.

Да си четиринадесетгодишен нередко е спънка за родителите. Те много лесно се поставят на мястото на своите деца и реагират на техните трудности в зависимост то миналите си конфликти със своите родители. Именно поради тази идентификация родителите са склонни да отслабят властта си, сякаш са били принудени пред исканията на своето дете. А доста често юношата не иска толкова много. В действителност се опитва да тества родителите си, за да ги сравни евентуално с онези на другарите си, тъй като все още се нуждае от сигурност. И в този ред на мисли породилия се конфликт между четиринадесетгодишните и техните родители, като всеки конфликт, е естествен елемент на живота, но свързан с много напрежение. Би следвало да се разграничава авторитет от неговата карикатура: авторитаризма. Авторитетът е естествено качество. Той произтича като очевидност, която внушава уважение. И оттук насетне няма нужда да повишаваш тон, за да те чуят. Авторитаризмът, наопаки, е реакцията на онзи (и родител, и четиринадесетгодишен), който се страхува, че не може да наложи да му се подчинят. Четиринадесетгодишните са склонни да оспорват авторитета с обвинението, че е авторитарен, претегля неговата легитимност (Брадшоу, Дж. 2002).

Четиринадесетгодишните имат нужда от **обкръжение**, което едновременно да е солидно и гъвкаво. Това нещо се проверява посредством диалога. В този ред на мисли конфликтите имат конструктивна страна, защото сигнализират за дефицит (на общуване, на диалог, на разбиране, на комфорт...)(А. Рапорт, Р. Дарендорф, А. Турент, Д. Бъртън).

Учените от Нюйоркския държавен университет открили кой именно е хормонът, отговорен за раздразнителността и склонността към резки промени в настроението на децата, които карат пубертет (четирнадесетгодишните са абсолютен център на пубертета). Виновникът е нарича ГНР (алопрегнанолон). При възрастните и децата той действа като естествено успокоително. По време на половото съзряване обаче (характерно за четирнадесетгодишните) има точно обратен ефект, като прави тийнейджърите още по-раздразнителни, когато са в стрес. А това състояние при младежите на четирнадесет въобще не е рядкост, тъй като ги стресират физиологичните и сексуалните промени, които настъпват у тях. При момичетата на тази възраст се проявяват повече депресивни симптоми, отколкото при момчетата.

Спането до обед е биологично заложено при младежите (разбирай четирнадесетгодишните). Според проф. Ръсел Фостър съзряващият млад човек изразходва толкова много енергия, за да овладее промените, настъпващи в организма му, че се стига до тези резки промени в биологичния му часовник (Стаматов, Р. 2000).

1.5 Основни форми на общуване в глобалната мрежа и влиянието им върху интернет потребителите

Интернет е мощен социализиращ фактор, което според Мартин Олсън (Olson, 2002) се дължи на три основни причини:

- Много по-вероятно е в световната мрежа да срещнеш човек с когото си съвместим, тъй като тя обхваща много потенциални комуникативни партньори. Отпада съществуващата в реалния живот необходимост за задържане вниманието на един събеседник, тъй като е лесно във всеки един момент да се намери нов.

- Удобството на Интернет е основание хората да прибягват към услугите на глобалната мрежа, за да улеснят своя социален живот. Много по-удобно, лесно и евтино е да се срещат с приятели, пред монитора у дома, отколкото да осъществяват контакти лице в лице.

- Интернет предлага много и разнообразни форуми, което улеснява социалните интеракции между хора, намиращи се на хиляди километри един от друг.

Съвременният динамичен начин на живот е източник на много стресогенни фактори (Мизова, Бакарян, 2003).

Въпреки изтъкнатите преимущества на виртуалната комуникация тя не може да замести общуването лице в лице.

Интернет е не само основно средство за комуникация и източник на информация, но и за забавления и възможност за създаване на разнообразни контакти. Това помага на много хора да преодолеят чувството за самота и социална изолация. Личността усъвършенства и обогатява поведенческия си репертоар по посока повишаване на социалнопсихичната си компетентност, разбирана като комплекс от комуникативна, социокултурна и емоционална компетентност (Мизова, Бакарян, 2003).

Изграждащите се в Интернет идентичности могат да бъдат определени като измислени, нереални. Всеки потребител е режисьор и актьор на своята идентичност (Мизова, Бакарян, 2003). По този начин виртуалната комуникация дава възможност на индивида да натрупа опит и преживявания в дименсиите на различни социални роли и да осъществява анонимни социални интеракции. Безспорно е, че този опит повлиява процеса на изграждане на собствена реална идентичност (Мизова, Бакарян, 2003).

Интернет дава възможност на своите потребители да избягат от реалния свят с неговите емоционални проблеми или от трудностите в ежедневните житейски ситуации посредством изграждането на алтернативна онлайн-идентичност. В Мрежата индивидът може да реализира и вербализира свои представи и фантазии, които са неосъществими в реалния живот. Във виртуалното пространство всеки потребител е това, което иска да бъде и това, за което се представя. Значението на социалната идентичност на индивида

намалява, въпреки това тук езиковият код може да даде информация за действителния социален произход и принадлежност на личността (Мизова, Бакарян, 2003).

Освен изтъкнатите до тук предимства Интернет крие и някои рискове за своите потребители. Davis (2001) посочва три източника на риск в глобалната мрежа, отнасящи се преди всичко за потребителите в детско-юношеска възраст.

1. Прекаляване с времето прекарано в Интернет.

2. Опасни интеракции – често пъти чрез електронната поща, „стаите за разговори”, дискуссионните форуми, обявите и т.н. потребителите, особено подрастващите, са податливи на влияние и дори внушения от страна на непознати партньори в електронната комуникация. Те могат да влязат в киберсексуални, а дори и в реални сексуални връзки с партньори от Интернет.

3. Неподходящо съдържание – огромно количество информация до която родителите не биха искали техните деца да имат достъп. Това са материали с порнографско съдържание, подтикващи към агресивност, екстремизъм, тероризъм, расизъм, употреба на дрога.

1.6. Категории и диагностични критерии на интернет зависимост

Според най-разпространеното определение (Йънг, 1994) Интернет зависимост е натрапчиво желание да влезеш в мрежата и неспособност да излезеш оттам.

Goldberg (1996) описва феномена зависимост към компютърно опосредстваната комуникация, като въвежда понятието патологично използване на компютъра. Днес това понятие се деференцира на две субкатегории, като първата се отнася до влечение за работа с компютър въобще, а втората се обвързва с патологичното използване на Интернет.

В средата на 90-те години в САЩ е създаден и първият *Center for On-Line Addiction* под ръководството на професор Кимбърли Йънг от Питсбъргския университет. Списъкът с видовете нехимически зависимости е попълнен с компютърната, но не всички специалисти са съгласни с квалифицирането на IAD и като психическо разстройство. Според някои терапевти това не е самостоятелно заболяване, а симптом за сериозни проблеми на пациента като депресия или затруднения в общуването. Други твърдят, че тъкмо пристрастяването към виртуалното пространство води до самоизолация, а оттам – към депресия и други опасни последици за психическото и физическото здраве на нетохолиците.

Kimberly Young (1994) разработва и помества в Web-сайт въпросник за диагностика на Интернет-зависимост. В изследването вземат участие 396 активни ползватели на глобалната мрежа. Резултатите от него определят 80% от изследваните лица като зависими. Установява се също, че високо рискова група са безработните и жените на средна възраст. Изследване на университета в Hertfordshire, Великобритания, обаче не намира корелация между интернет зависимостта и пола. Данните от изследването, проведено от Young, дават възможност да се диференцират няколко основни услуги в Интернет, към които най-често се създава зависимост: стаите за разговори, дискуссионните групи, електронната поща и WWW. Въз основа на тези данни авторката разграничава следните категории на зависимост към Интернет:

- Зависимост към изграждане на кибер-взаимоотношения – създаване на онлайн, приятелства в стаите за разговори, които заместват тези от реалния живот, изграждане на интимни афери в киберпространството;

- Зависимост към киберсекс – влечение към “стаи за разговори” със сексуална тематика и сайтове с порнографско съдържание;

- Компютърна зависимост – пристрастеност към работата с компютър изобщо (игри, програмиране и др.).

- “интернет-компулсивност” – компулсии към хазартни игри и аукциони в Интернет и онлайн-търговия;

Davis (2001) от своя страна разграничава две форми на патологично използване на Интернет:

- Генералното патологично използване на Интернет се отнася до злоупотреба с Интернет въобще. Тази форма обхваща безцелното пребиваване в електронната мрежа. Характеристики на този тип зависимост са: прекарване на много време в Интернет без определена цел, безразборни и продължителни интеракции в “стаи за разговор”, компулсивно проверяване на електронната поща, отговаряне на бюлетини и рекламни съобщения, получени в пощенската кутия. Тази форма на зависимост се свързва със социалните аспекти на Интернет и е породена от нуждата за социални контакти и от желанието за изграждане и поддържане на виртуален социален живот.

- Специфично патологично използване на Интернет - зависимост към специфични функции на Интернет, като: прекалена употреба на сексуални материали и услуги, аукциони, електронна търговия и участието в хазартни и други игри в глобалната мрежа. Това патологично влечение, насочено към специфично съдържание, може да се разглежда като личностна акцентуация. Патологичното влечение към изброените дейности е независимо от Интернет и може да съществува и извън мрежата

Американският център по онлайн-зависимости, създаден през 1995 г., разработва следните диагностични критерии за Интернет-зависимост:

1. Поява на абстиненция при прекъсване или редуциране на времето за престой в Мрежата. Периодът на прекъсване се изживява много тежко и се интерпретира като нереалистично дълъг. Появяват се следните симптоми: психомоторна възбуда; безпокойство; obsesivni misli za tova, kakvo se sluchva v Internet; фантазии и сънища, свързани с Интернет; волеви или неволеви движения на пръстите на ръцете, наподобяващи писане по клавиатура. Тези симптоми от своя страна водят до дистрес и нарушават нормалното социално функциониране на индивида.

2. Толеранс, който се проявява като необходимост от прекарване на все повече време в Интернет, за да се постигне удовлетворение и рязко намаляване на степента на удовлетворение при еднакъв като време престой в Интернет;

3. Въпреки осъзнаването на съществуващите и непрекъснато повтарящи се психични, социални и физически проблеми, породени или изострени от използването на Интернет (затруднение на съня, материални затруднения, неизпълнение на поети ангажменти, занемаряване на служебните задължения, чувство за изоставеност от значимите други) използването на услугите на Мрежата не престава.

4. Много време се изразходва за извършване на дейности, свързани с Интернет, като: купуване на книги за глобалната мрежа, изпробване на нов браузър, проучване на Интернет доставчици, организиране на файлове на програми, свалени от мрежата и т.н.

5. Налице е упорито желание и неуспешен стремеж за прекъсване на употребата или съкращаване на времето за престой в Интернет;

Безспорно е значението на Интернет като глобална информационна мрежа за световните социални процеси, което я превръща в един от най-мощните социализиращи, глобализиращи и демократизиращи фактори. Едновременно с това от голямо значение е да се познават негативните последици, породени от патологичното използване на услугите в Мрежата. По-голямата част от хората са в състояние да използват глобалната паяжина безпроблемно, но съществува и такава група от потребители, които изпитват затруднения в когнитивното и поведенческото си функциониране поради “нездравословна употреба”.

При появата на три или повече от изброените по-горе симптоми в период от 12 месеца може да се говори за интернет зависимост, която по своята същност е дезадаптивен модел на поведение, водещ до значителни психосоциални и соматични проблеми.

1.7. Степени на интернет - зависимост

Според мнението на психиатъра Джералд Блок (2007) интернет зависимостта вече е сериозен проблем и следва официално да се признае за медицинско заболяване. Той отбелязва, че прекомерното увлечение по игри и общуване чрез електронната поща и интернет месенджерите, може да доведе до сериозни психични разстройства. Джералд Блок посочва няколко фактора, които според него определят интернет зависимостта:

1. Абстинентен синдром, в това число и чувство за злоба,напрежение и/или депресивно състояние при липса на достъп до компютъра.

2. Злоупотребата с Интернет често е свързано със загуба на чувство за време и подтискане на обикновените психически настройки.

3. Негативни последствия като склонност към спорене, лъжа, общо намаляване на ефективността, умора и социална изолация.

4. Потребност от купуване на все по-мощни компютри, инсталиране на все повече програми и прекарване на много време пред компютъра.

5. В център за лечение на Интернет зависимостта казват, че тя все по-често фигурира в бракоразводните процеси и при различните трудови конфликти.

Според Блок (2007) това разстройство е толкова сериозно, че заслужава да бъде внесено в Диагностичното и статистическото ръководство по психични заболявания, които се ползват от психиатрите за диагностика и класификация на психическите недъзи.

Поне 10% от сърфиращите в Мрежата вече са зависими от нея, сочат световните статистики. Българска още няма. Във Финландия младежи с компютърна зависимост получават отсрочка от армията, в Холандия наскоро рекламираха първата специализирана клиника за геймъри. Американците са готови да създават групи за взаимопомощ.

Физическата вреда от пристрастяването от Интернет не е така заплашително очевидна, както цирозата при алкохолизма или вероятността от сърдечен удар при използването на кокаин. Но заседяването по нощите пред компютъра, преумората и отслабването на имунната система докарват голямо разнообразие на болести. Най-зле компютърното пристрастяване се отразява на семейните отношения и развитието на личността. Двадесет годишни бракове могат да завършат с развод след няколко месеца таен киберсекс, а светът на тийнейджъра – да издрейбнее трайно до монитор между четири стени.

Най-голям растеж на новите Интернет потребители се наблюдават в страните с развиваща се икономика. Преди 10 години глобалната мрежа в България беше популярна с и-мейла, а днес вече се разказват вицове за компютърни манияци. Въпреки, че България изостава в компютъризирането си в сравнение с останалите европейски страни, 2,82 млн. са Интернет потребителите в България, сочат данните на проучване, извършено от Computer Industry Almanac.

Общото при зависимостите е, че има предразположение към тях – неустойчиво его, проблеми със самооценката, депресивност, празнота, тревожност. При зависимите винаги има компенсация на вътрешна липса с външни средства (Блок, 2007).

Проучването е уникално, защото е правено в 244 страни, за някои от които нямаше точни данни. Така както се смяташе, че новата зависимост от Интернет е характерна само за високотехнологичните страни, се оказва, че след като Интернет няма граници, този проблем също няма граници.

В българското Интернет пространство вече се разпространяват съвети за това какво може да предприеме един интернет маниак за поэтапно отказване от зависимостта си от сърфиране. Първото правило гласи, сутрин да изпия чаша кафе и да прочета днешния вестник преди да включа модема. Второ, ще ям закуската с вилица и нож и с едната ръка няма да набирам нищо на клавиатурата. Трето, ще се обадя на всички мои приятели, с които не мога да се свържа по Интернет.

Посочените теоретични тези и експериментални данни насочиха изследователския интерес към изследване на индикаторите за изграждане на интернет-зависимост при децата.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алгафари, М. (2006). Вяра имам. София.
2. Батоева, Д., Попов, Т., Драголова, Е. (2007). Педагогическа и психологическа диагностика. Помагало за изследване на деца и ученици. София.
3. Българско списание по психология (1997). Тримесечно издание на Дружеството на психолозите в България, бр. 1.София
4. Бижков, Г. (1994). Реформаторска педагогика. София
5. Брадшоу, Дж.(2002). Тайните на семейството. София
6. Василев, В., Стаматов, Р. (2001). Психология. София
7. Витанова, Н. (2006). Диагностика и формиране на поведенческия потенциал в детско-юношеската възраст. София
8. Витанова, Н. (1992). Детска психология. София
9. Дако, П. (1995) Фантастичните победи на модерната психология.София
10. Долто, Фр. (1995). Тийнейджърите – най-после отговор на вашите въпроси. София
11. Джалдети, А., Василев, В., Стаматов, Р. (1992). Психология. София.
12. Добсън, Дж. (1994). Подготовка за юношеството. Велико Търново.
13. Игов, И. (2000). Психология. София.
14. Карагъзов, И. (1985). Психологическа диагностика. София.
15. Кардашева, А. (2006). Психология за родители. София.
16. Клаус, Н., Ебнер, А. (1986). Статистика за психолози и педагози. София.
17. Коломски, Я. (1989). Човекът – психология. София.
18. Лебеденко,Е.Н(2003).Развитие самосознания и индивидуальности. Какой я? Москва
19. Липкин,А.И.(1996).Критичность и самооценка в учебной деятельности. Москва
20. Маджаров, Г.(2002) Развитие на психиката в детско-юношеска възраст. Маджаров, Е.(2001) Психологическо портретиране на правонарушителите.София
21. Мизова, Б., Бакарян, М. (2003). Социално психологически особености на общуването в Интернет. Интернет зависимости. Психологични изследвания. кн. 1. София.
22. Остерийт, П. (2007). Въведение в детската психология. София.
23. Петров, Г.(1998) Детската престъпност. В.Търново
24. Пиръов, Г. (1999). Психология на семейството. София.
25. Пиръова, Б.(2000). Биологична психология. София
26. Стаматов, Р. Детска психология. Пл. 2000
27. Тодорова, Е. Социална психология. С. 1995
28. Фили, доц. д-р. За наркоманите.

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

A LONGITUDINAL STUDY AND ANALYSIS OF INDICATORS OF SELF-ASSESSMENT OF INTERNET ADDICTION AMONG STUDENTS

Elihan Hadzhiyska, Ahmed Hadzhiyski

University of agribusiness and rural development - Plovdiv, Bulgaria

Abstract: The question of the interrelationships between Internet addiction in 13-14 year old students, their self-esteem and age characteristics is relevant and significant. The study of these interrelationships is important in view of the possibility of influencing or eliminating those causes of Internet addiction that are rooted in the social environment of children.

The aim of the study is to establish the dynamics of self-esteem and indicators of the tendency towards Internet addiction in students in the age period 4-7 grades.

Keywords: Internet, self-esteem, addiction.

ЛОНГИТЮДНО ИЗСЛЕДВАНЕ И АНАЛИЗ НА ИНДИКАТОРИТЕ ЗА САМООЦЕНКА НА ИНТЕРНЕТ ЗАВИСИМОСТИТЕ ПРИ УЧЕНИЦИТЕ

Елихан Хаджийска, Ахмед Хаджийски

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Резюме: Въпросът за взаимовръзките между интернет зависимостта при 13-14 годишните ученици, тяхната самооценка и възрастови характеристики е актуален и значим. Проучването на тези взаимовръзки е важно с оглед на възможността да бъдат повлияни или отстранени онези причини за изграждане на интернет зависимост, които се коренят в социалното обкръжение на децата.

Цел на изследването е да се установи динамиката на самооценката и на индикаторите за тенденцията към изграждане на интернет зависимост при ученици във възрастов период 4-7 клас.

Ключови думи: Интернет, самооценка, зависимост.

ПОСТАНОВКА И ОРГАНИЗАЦИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

1. Цел, задачи и хипотези на изследването

Въпросът за взаимовръзките между интернет зависимостта при 13-14 годишните ученици, тяхната самооценка и възрастови характеристики е актуален и значим. Проучването на тези взаимовръзки е важно с оглед на възможността да бъдат повлияни или отстранени онези причини за изграждане на интернет зависимост, които се коренят в социалното обкръжение на децата.

За яснота и цялостност на концепцията на експерименталната част на разработката, са формулирани следните цели и задачи на емпиричното изследване:

Цел на изследването е да се установи динамиката на самооценката и на индикаторите за тенденцията към изграждане на интернет зависимост при ученици във възрастов период 4-7 клас.

От поставената цел произтичат следните **задачи** на изследването:

1. Да се изследва динамиката на самооценката на учениците в периода 4-7 клас - както комплексната, така и нейните компоненти.

2. Да се направи лонгитюден анализ на силните, средно силни и слаби индикатори на тенденцията за изграждане на интернет-зависимост в 4 и 7 клас.

3. Да се установи и сравни влиянието на самооценката върху индикаторите на тенденцията за изграждане на интернет-зависимост в 7 клас.

4. Да се установи дали социално - психологическите индикатори насочващи към интернет зависимост, които са най-силно и най-пряко свързани с понижената самооценка у децата в начален курс имат същото влияние в основното училище.

Предмет на изследване – личностни и демографски предиктори за изграждане на интернет зависимост у децата.

Обект на изследване – динамика на индикаторите на тенденцията за изграждане на интернет зависимост, като следствие от самооценката и възрастта на 13-14 годишните ученици.

Въз основа на теоретичния анализ и в съответствие с поставените задачи могат да бъдат формулирани експериментални хипотези, които е необходимо да бъдат проверени на емпирично равнище.

Основна хипотеза:

Тенденцията за изграждане на интернет - зависимост, установена при деца в начална училищна възраст, ще продължи значимо да се определя от равнището на самооценката и да се явява като компенсация на психични депривации с интернет занимания както в начална, така и в горна училищна възраст.

Основната хипотеза позволява да бъдат формулирани следните **субхипотези**:

- Тенденцията към изграждане на интернет-зависимост при учениците и в двата им възрастови периода силно се повлиява от социално психологически индикатори - отношение с родители, учители, връстници.

- Използването на Интернет за запознаване с нови хора е израз на стремеж към повишаване на комплексната самооценка в различните възрастови етапи.

Контингент на изследването са 26 ученици (17 момичета и 9 момчета) от 4-ти и 7-ми клас в СУ „Кирил и Методий” – с. Нова махала, общ. Батак. Тази възрастова група е същата, която е изследвана в предишно проучване, когато учениците са били в четвърти клас. Изследването продължава със същите ученици, за да се проследи явлението при точно този състав. На тези ученици аз съм бивш класен ръководител и за мен представлява интерес да проследя във времето настъпват ли значими промени в изследваното явление.

Извадката може да бъде описана най-общо чрез следните параметри:

- 84% от децата живеят в семейства с двамата си родители, 12% живеят само с бащите си, 4% само с майките си.

- отличен успех имат 45% от децата; много добър 28%; добър 12%; Среден 15%.

2. Методика и организация на изследването

2.1. Методически инструментариум

2.1.1. Въпросник за изследване на самооценките на децата

Използван е въпросникът на Ив.Карагъзов (Батоева, Попов, Драголова, 2007.)

Състои се от два модула: Реален “Аз-образ” и Желан “Аз-образ”. Въпросникът е конструиран в 5 модула, които изследват компонентите на самооценките на децата в тристепенна скала от Ликертов тип – “да”, “не много” и “не”:

1. Външен вид – 2 бр. към който са включени въпросите „Физически здрав и силен съм” и „Хубав и привлекателен съм на вид”.

2. Нравствено – характерологични качества – 7 бр. включени са въпроси от типа „Критикувам хората, когато не спазват правилата”, „Вярвам, че всичко ще се нареди добре”, „Вярвам в собствените си сили”, „Честен и искрен съм”, „Чувствителен съм” и др.

3. Когнитивни предпоставки за успех – 5 бр. въпроси от типа „Стремя се винаги да успявам”, „Любознателен съм”, „Разумен съм”, „Умен, съобразителен съм”, „Трудолюбив съм” и др.

4. Отношения с хората – 5 бр. въпроси „Общителен съм”, ромени в устан
Отношения с хората – 5 бр. въпроси „Общителен съм”, „Готов съм да помогна на другите”, „Обичам да се шегувам”, „Прощавам грешките на другите”, „Мога да увличам другите-слушат ме и ме следват” и др.

5. Саморегулация – 5 бр. въпроси от типа „Организиран съм”, „Самостоятелен съм”, „Обичам да рискувам”, „Мога да контролирам чувствата си” и др.

Целият инструментариум е представен в Приложение 1 и Приложение 2. За целите на настоящото проучване е използван само модулет Реален “Аз-образ”.

При провеждане на анкетата са спазени следните условия:

1. На децата е гарантирана пълна конфиденциалност на резултатите.

2. Дадени са указания за попълване – да се избере думата от скалата, която най-вярно показва мнението им.

3. Осигурено е достатъчно време за спокойно попълване на въпросниците.

2.1.2. Въпросник за проучване на тенденцията за изграждане на интернет зависимост у децата.

За целта на провежданото емпирично изследване съм използвала елементи от класификацията на Кимбърли Йънг (1994) за категориите на зависимост към Интернет, на Дейвис (2002) за формите на патологичното използване на Интернет и на Американския център по онлайн зависимости за диагностичните критерии, на Джералд Блок (2007) за факторите които определят интернет зависимостта.

На тази база конструирах въпросник за целите на конкретното проучване, който се състои от 47 въпроса с четири степенна скала за отговори, 4 въпроса с тристепенна скала за отговори и 5 отворени въпроса.

Целият въпросник е организиран в три основни модула:

1. Поведенчески модул – към който са включени въпроси от типа „Пренебрегваш ли задълженията си за да седнеш пред компютъра?“, „Лъжеш ли за времето прекарано в Интернет?“, „Трудно ли се събуждаш сутрин?“, „Престояваш ли по-дълго пред компютъра от времето което предварително си си определил за престой?“ и др.

2. Психологически модул – съдържащ въпроси от типа на: „Изпитваш ли непреодолимо желание да влезеш в Интернет?“, „Чувстваш ли се изоставен?“, „Случва ли ти се да си в лошо настроение без причина?“, „Случва ли ти се да изпитваш страх без причина?“, „Случва ли ти се да си ядосан без причина?“, „Доставя ли ти удоволствие да си пред компютъра?“ и др.

3. Социално психологически модул – включени са въпроси със следния характер: „Усещаш ли, че родителите ти те обичат?“, „Използваш ли Интернет за връзка с непознати хора?“, „Случва ли ти се да се представяш за друг човек в Интернет?“ и др.

Целият инструментариум е представен в Приложение 3.

При провеждане на анкетата са спазени следните условия:

1. Гарантира се пълна конфиденциалност на резултатите от анкетата, обоснована на това, че данните ще бъдат използвани за целта на дипломна работа, която проучва мнението на децата по различни въпроси.

2. Отправен е призив за искреност и самостоятелност, като се обосновах, че данните са с научна цел.

3. Дадени са указания за попълване – да се избере думата, която най-вярно показва мнението им.

4. Осигурено е достатъчно време на всеки за спокойно попълване на анкетата.

2.2. Математико-статистически методи на анализ на емпиричните данни

Статистическата обработка на емпиричните данни е извършена с помощта на пакета за статистически анализи STATISTIKA предназначен за проучвания в социалните науки.

Използвани са следните основни статистически анализи:

- Процентен анализ на разпределението и честотите на отговорите по изследваните променливи;

- Корелационен анализ по Pearson – за установяване на статистически значими зависимости между променливите в изследването – коефициент R, при вероятност за грешка $p < 0.05$.

- Дисперсионен анализ (ANOVA) - за установяване влиянието на възрастта и самооценката на децата върху индикаторите на тенденцията за изграждане на Интернет зависимост (коефициент F, при вероятност за грешка $p < 0.05$).

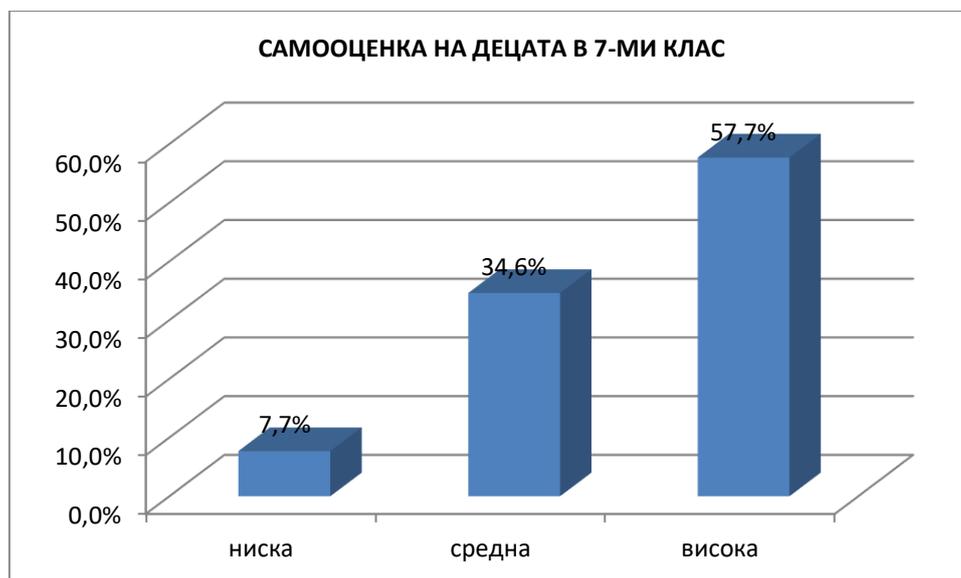
- T – критерий на Стюdent-Фишер за установяване статистическата значимост на разликите.

3.1. Лонгитудно изследване на динамиката на самооценката на учениците в периода 4-7 клас

Една от най-съществените характеристики на личността е самооценката, включваща оценяване на себе си, на своята дейност и положение в групата, както и на своето отношение към другите членове на групата. Активността на детето и стремежът му към самоусъвършенстване зависят от нея. Самооценката се развива по пътя на постепенното интериоризиране на външните оценки, изразяващи обществените изисквания, в изисквания на човека към самия себе си. При това онзи, който се самоценява високо, предявява високи изисквания и в общуването, като се старее да им съответствува, тъй като смята, че е под достойнството му да изглежда зле в колектива. Според това, как се формулира и укрепва самооценката, нараства способността за утвърждаване и отстояване на собствената житейска и идеологическа позиция.

Самооценката се формира постепенно и с времето става устойчива. Изразява се като одобрение или неодобрение и определя убедеността на човека в собствената му ценност и значимост. Тя е източник на емоционално благополучие и увереност в себе си или обратното – неблагоприятие, тревожност, неувереност.

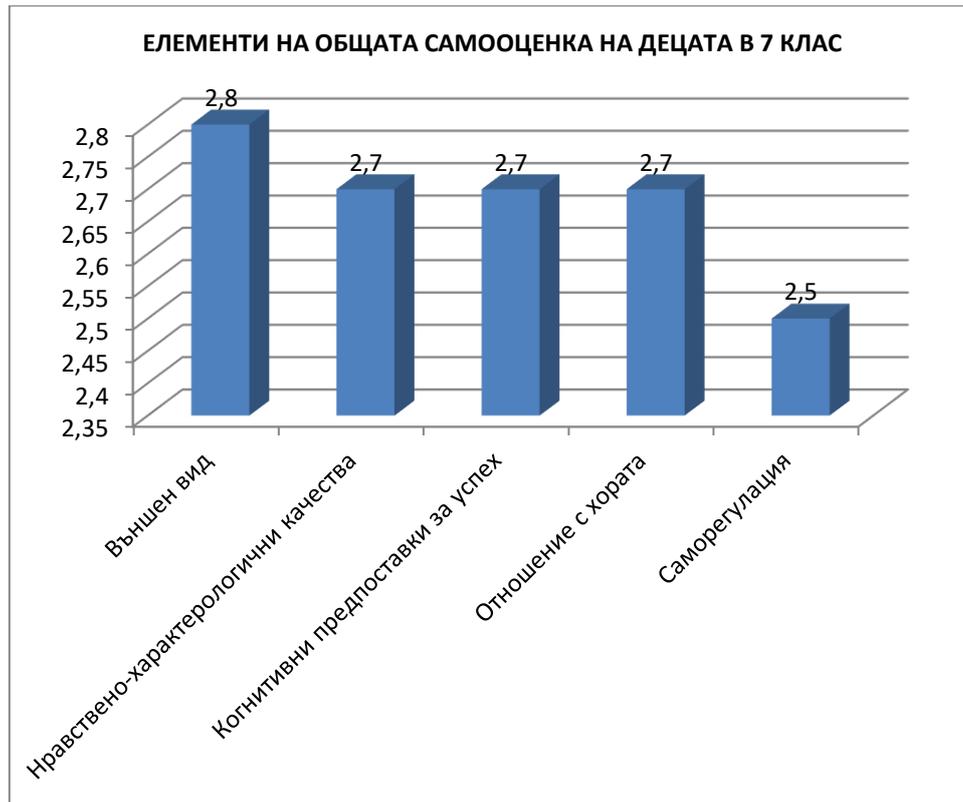
Резултатите представени на фиг. 1 показват процентното разпределение на равнището на общата самооценка на анкетираните седмокласници. От тях е видно, че малко повече от половината са децата, които оценяват своите качества много високо (57,7%). Това не е изненадващо, защото наблюденията показват, че юношите често демонстрират високо мнение за себе си. Най-вероятно те осъзнават, че са носители на достатъчно одобрение, качества даващи им основание за самочувствие.

Фиг. 1

Немалък (около 1/3) е броят и на учениците, чиито отговори имат стойности, попадащи в групата на деца със средно ниво на самооценката (34,6%). Това сумарно с предишния резултат дава основание да се твърди, че като цяло обхванатите в изследването седмокласници имат добро мнение за себе си, за качествата, възможностите и потенциалите си. Тук не мога да не отбележа, че при значителна част от децата е вероятно да има известно преувеличаване на достойнствата и възможностите, или нежелание да признаят недостатъците и дефицитите си. Броят на децата с ниски стойности на самооценка е малък, само (7,7%). Те заслужават интерес, защото по данни от предишно изследване, проследяващо връзката между равнището на самооценката и тенденцията за изграждане на

интернет-зависимост, именно те попадат в рисковата група на деца с по-силна тенденция за изграждане на интернет-зависимост.

Фиг. 2

Средните оценки по групи качества, елементи на общата самооценка, са също с високи стойности - между 2,5 - 2,8, при максимална 3 (Фиг. 2). Като елемент от общата самооценка „външният вид“ е най – високо оценен - средна стойност 2,8. Наблюдението върху поведението на четиринадесетгодишните показва, че те проявяват голям интерес към облеклото и собствения външен вид. Изразходват много време пред огледалото и ако детето не се одобрява, настава самоизолация и са налице депресивни преживявания. Потребността от харесване и приемане от другите („да ме забележат“) е силно изразена. Една от основните им тревоги се отнася до външния им вид (особено за момичетата). Акцент на вниманието им е появата на вторичните полови белези, налице е стремеж да афишират половата си идентификация.

Подрастващите момчета отделят голямо внимание на своето тяло. Те все още се интересуват главно от „физическата сила“, чрез която могат да въздействат върху външния свят, затова и за тях височината на тялото и мускулатурата са много важни. Сериозните промени, които настъпват с тялото и външния вид водят до изменения и в Аз-образа. Безспорен факт е, че образът на тялото зависи от външния вид на индивида и неговата реакция спрямо този външен вид. Подрастващите изпитват едновременно интерес, възхищение и тревога по повод тези изменения. Те постоянно сравняват своето тяло с някакъв еталон.

Процесът на идентификация започва още от самото начало на живота, но в периода на юношеството той е изключително зависим от влиянието на социалните групи, с които детето се идентифицира. Поради това не са изненадващи резултатите, че точно този елемент на самооценката е най-високо представен.

Три от другите елементи на общата самооценка - когнитивните предпоставки за успех, нравствено-характерологичните качества и отношенията с хората, са със също относително високи стойности 2,7.

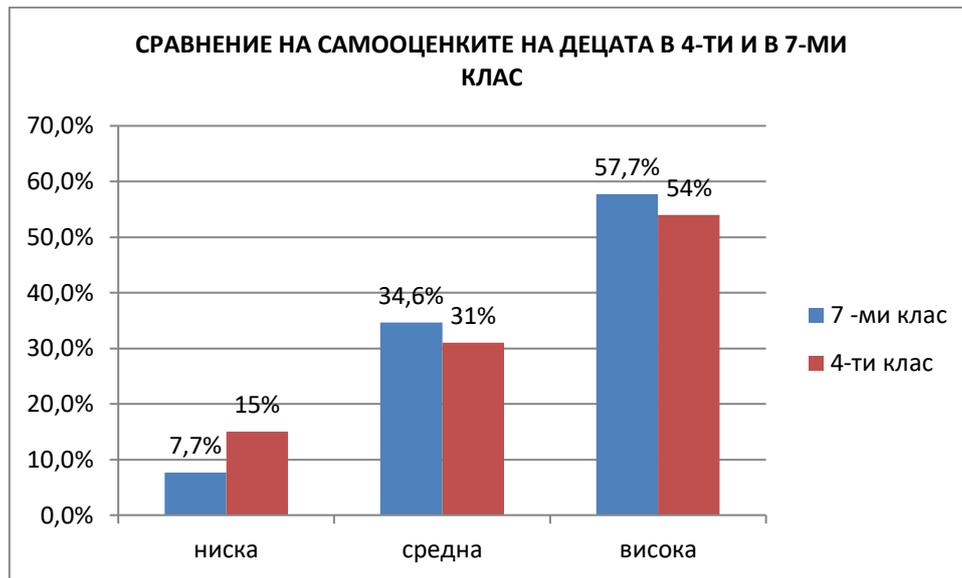
Едновременно с физиологичните изменения настъпват и промени в когнитивните способности на подрастващите. Те се характеризират с развитие на абстрактното мисленето (мислене на формалните операции), знанието за себе си поражда у човека оценки и емоции, чиято интензивност зависи от самото когнитивно съдържание и от контекста на нивото на формалните операции. Увереността, която демонстрират децата относно когнитивните им качества, в голяма степен е основателна. Те се справят успешно с учебните си задължения, много от тях имат високи постижения на олимпиади и състезания по чужди езици. Имат стремеж за самоусъвършенстване и реалистични амбиции, това са според мен причини за тази висока самооценка. Характерна особеност за възрастта е появата на рефлексивност (мислене за самото мислене), появява се възможност за мислене с хипотези.

Високите стойности на нравствено – характерологичните предпоставки за успех, включващи морални и волеви качества като упоритост, воля, трудолюбие, отзивчивост, оптимизъм, честност, могат да бъдат анализирани в следната посока: въпреки, че юношите са все още в процес на изграждане на тези качества, те знаят колко важни предпоставки са за успеха и добрата им реализация в бъдеще. Навярно не само натрупването на знания от различни области на науката, но и вглеждането в себе си и стремежа за изграждане на тези качества, позволява по-плавен и безпрепятствен преход към света на възрастните. Появява се мотивация за избягване на наказанията, стремеж към придържане към морални стереотипи.

Социалното научаване на един или друг тип морално поведение, което първоначално се осъществява в семейната среда, се проявява и в отношенията на детето в различни неформални или формални групи, в които то осъществява процеса на активно общуване и социални взаимодействия. За юношата от особено значение е обкръжението-приятелско, семейно, училищно. За да може да изгражда удовлетворителни отношения той трябва да е овладял набор от социални умения, които да му помогнат да бъде приет. Такива са уменията: готовност за помощ, умение да се изслушва, да се прощава, да се увеличат другите. Признаването им от значимите други е от особено значение, децата го осъзнават и се стремят към него.

От фиг. 3, показваща сравнителните данни от общите самооценки на учениците в четвърти и в седми клас, става видно, че няма големи разлики в процентното разпределение на отговорите им за себеоценяването. И в 4-ти и в 7-ми клас, голямата част от децата поддържат относително високо ниво на самооценките си и вероятно мислят, че имат основание да бъдат добре приети от другите, защото имат качества затова.

Да говори и мисли добре за себе си е проява на чувство за собствено достойнство у детето, което помага то да добие увереност в собствените сили. Двойно е намален броят на децата, които в 7 клас демонстрират занижени самооценки (7,7%), докато в 4 клас тези деца са съставлявали 15% от учениците в класа. Видно е, че половината от децата, които са имали колебания дали притежават нужните качества, за да се справят с учебни и други ангажменти, сега демонстрират повече самочувствие. Лекото завишение на другите две степени на самооценката - „средна” и „висока” (съответно 34,6%; и 57,7%), дават основание да се смята, че при юношите се наблюдава увеличение на високата степен на оценка на личностните им характеристики. При това не трябва да се забравя, че представите на индивида за самия себе си му изглеждат убедителни, независимо от това дали се опират на обективни знания или субективни мнения, дали са истинни или лъжливи.

Фиг. 3

Стремежът към повишаване на личната самооценка е естествен, тъй като е свързан със самоуважението. Но ако не поражда стремеж към самоусъвършенстване, има вероятност да се породят проблеми с формирането и маскирането на комплекси и демонстративно поведение.

При извършения дисперсионен анализ се установява влияние на самооценката на седмокласниците върху два от индикаторите за тенденция към изграждане на интернет зависимост. Децата с по-висока самооценка значимо по-рядко изпитват непреодолимо желание за влизане в Интернет ($F=3,58$; $p<0,05$), както и безпричинен страх ($F=4,82$; $p<0,01$). Като се вземе предвид, че в седми клас децата статистически значимо по-често отколкото когато са били в четвърти клас ползват Интернет за запознанство с нови хора ($F=15,12$; $p<0,001$) и за връзка с познати ($F=6,17$; $p<0,01$), може да се предположи, че страховете са продиктувани от опасения да не бъдат отхвърлени от референтните групи, което обяснява и компенсаторното ползване на Мрежата, като място, в което могат да се създават удовлетворяващи контакти, подкрепящи по-висока самооценка.

3.2. Лонгитюден сравнителен анализ на силните индикатори на тенденцията за изграждане на интернет-зависимост в 4 и 7 клас

Силата на индикаторите описващи тенденция към изграждане на интернет зависимост у децата е изведена, чрез броя статистически значими корелации с променливи, операционализиращи представените в теоретичната част категории, критерии и форми на зависимостта. Като силни индикатори, са възприети онези променливи, които попадат в най-много корелационни зависимости.

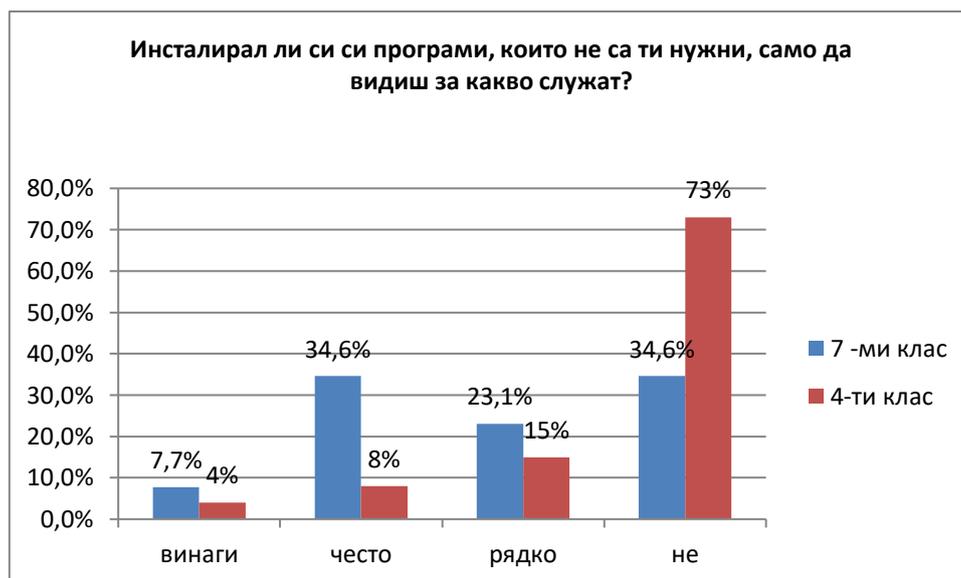
В съответствие с целта на разработката фигурите и таблиците визуализират сравнителните резултати от лонгитюдно изследване на децата в двата им възрастови периода – 4 и 7 клас.

3.2.1. Лонгитюден сравнителен анализ на силните поведенчески индикатори на тенденцията за изграждане на интернет-зависимост в 4 и 7 клас, влияние на възрастта и самооценката

Поведенчески индикатори:

- Инсталиране на ненужни програми
- Прекаляване с чата и игрите, престояване повече време от колкото са решили, дори до 3 часа през нощта

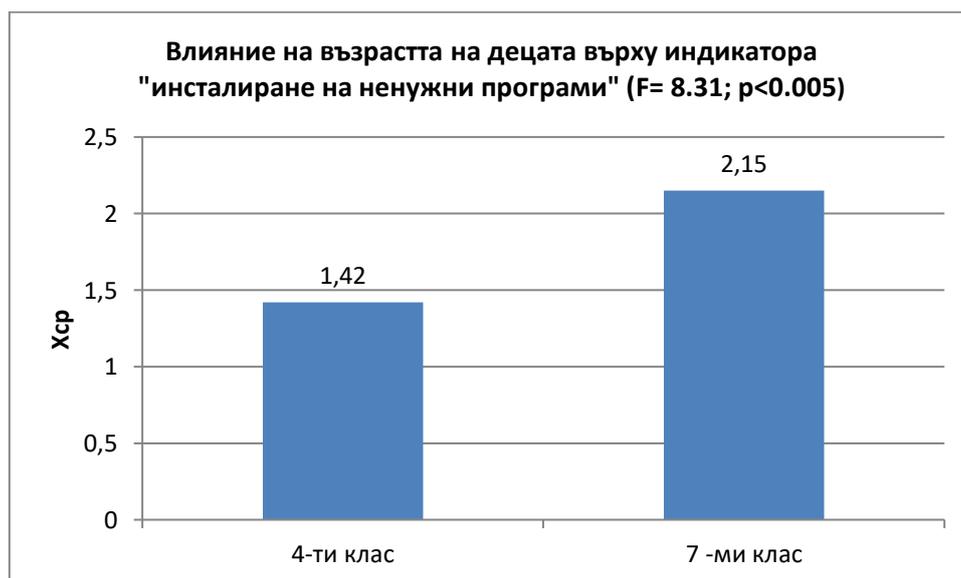
- Пренебрегване на учебни или домашни задължения заради компютъра

Фиг. 4

От резултатите на фиг. 4 е видно, че изследваните деца като седмокласници много по-често инсталират ненужни програми, отколкото са го правили в четвърти клас. Отговорите „често” в седми клас са много повече, отколкото в четвърти клас.

Дисперсионният анализ ANOVA, който установява влиянието на възрастта върху изразеността на този индикатор потвърждава статистически значимо тази зависимост ($F=8,31$; $p<0,005$), Фиг. 4а.

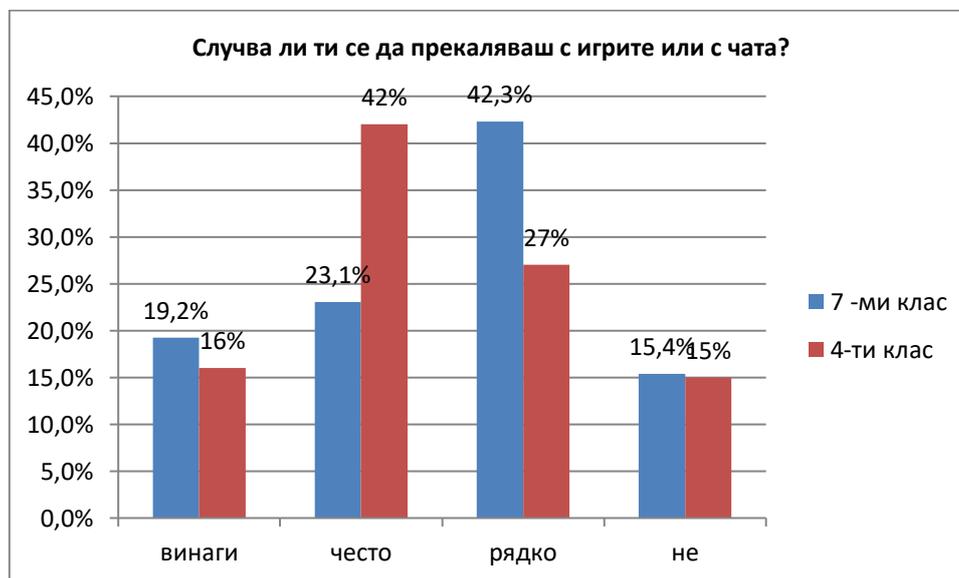

Фиг. 4а

В по-малката възраст този най-силен поведенчески индикатор на тенденцията за интернет зависимост е бил значително по-слабо изразен. Не трябва да се забравя също, че в 7-ми клас може би учениците по-често са водени и от стремеж да развият своите компютърни умения, да се усъвършенстват или са повлияни от мнението на средата си.

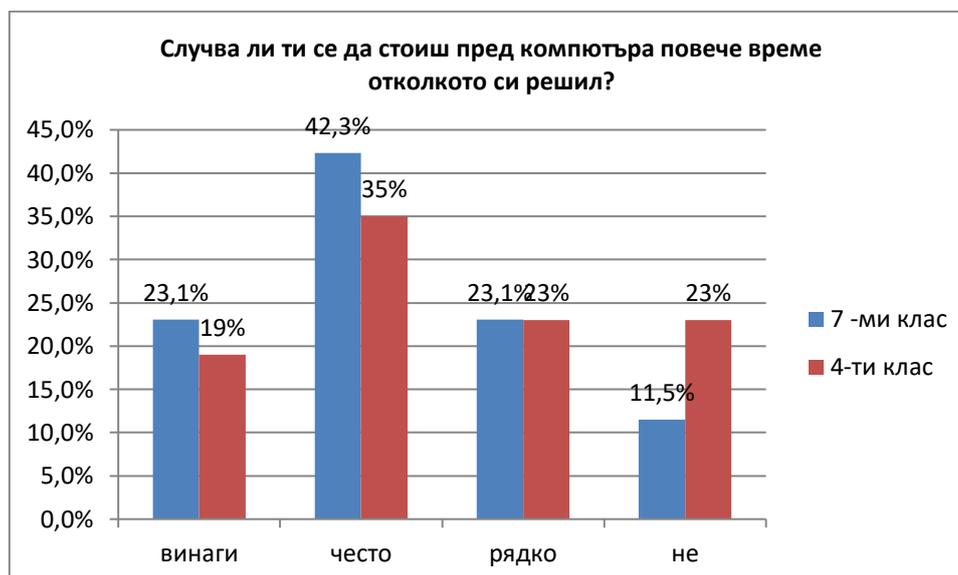
Най-силно се забелязва тази разлика при отговорите „не”. Този отговор са дали 73% от четвъртокласници, докато процентът на отговорилите седмокласници е почти двойно по-малък - 34,6%.

Въпреки по-добрата информираност на децата в 7 клас, тъй като в училище те са имали голяма възможност да се запознаят с приложението на много програми, изучавайки предмета информационни технологии, а и в резултат на по-големия им опит с интернет и компютъра, в сравнение с уменията им в 4 клас, те много по-често се поддават на импулсите да свалят ненужни им програми – така от една страна те ги опознават и разширяват компютърната си грамотност, но от друга – задълбочават тенденцията към интернет - зависимост.

Фиг. 5

Една пета от седмокласниците „винаги” прекаляват с игрите или чата. При прилагане на Т-критерий на Стюdent-Фишер се оказва, че разликата между отговорите ”винаги” на децата, когато са били в 4 клас и в 7 клас не са статистически значими ($T=3,28$; $p<0,05$). Следователно броят на децата, които по този критерий са притежавали тенденция към интернет – зависимост в 4 клас, е почти същия и в 7-ми клас. При резултатите от Фиг.5 силно се открояват разликите в отговорите „често” и „рядко” при 4 и 7 клас. Тук се наблюдава размяна на резултатите в тези две позиции. Почти наполовина са намалели децата в 7 клас, които твърдят, че често прекаляват с игрите или чата - 23,1% сравнени с четвъртокласници, тогава почти половината от тях са го правели - 42%. Вероятно този резултат се дължи на възрастови особености. По-малките ученици са по-склонни да се забавляват с игри или разговори в чата. Но следващият резултат при отговор „рядко” ме кара да мисля, че дори и пораснали, голяма част (42,3%) от децата в седми клас, макар и рядко преценяват, че прекаляват в употребата на тази форма на общуване и забавление. Сумирани тези три резултата категорично показват, че и в 7 клас на доста от учениците е приоритетна дейност заниманието с игри и общуване в мрежата. Като цяло, обаче, децата, които прекаляват с игрите и чата намаляват в 7 клас, което може да се отчете като положителна тенденция. Разбира се това изследване не дава възможност за сравняване на представите на 4-класниците и на 7-класниците за това кога се „прекалява” в интернет. За да се потвърди горното предположение, е необходимо допълнително изследване на тези представи. Възможно е този резултат да се дължи на по-големия толеранс на порасналите деца към времето, което се счита за „нормално” за пребиваване в мрежата.

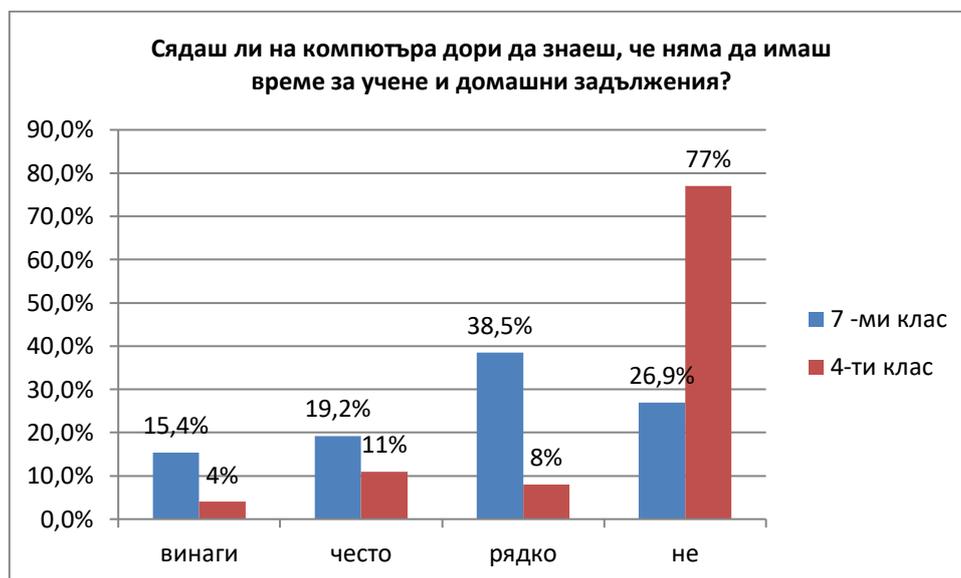

Фиг. 6

Резултатите на Фиг. 6 потвърждават горните разсъждения. Високият процент на отговори „често” - 42,3% е категоричен показател за това, че работата с компютъра е все още приоритетна дейност на тази възраст. Завишен е и броят на отговори „винаги” - 23,1%. Отговорите на 7-класниците показват, че те и „винаги” и „често” статистически значимо повече от четвъртокласниците стоят пред компютъра повече време, отколкото са решили.

Следователно третият от силните поведенчески индикатори за интернет-зависимост (престой пред компютъра повече време, отколкото предварително са решили) е значително по-силно изразен при децата в 7 клас. Няма промяна в резултата при отговор „рядко”, но е намален броят на отговорилите с „не” от 23% в 4 клас на 11,5% в седми клас. Много малко седмокласници са категорични, че не превишават престоя си в нета повече от това което си са определили като норма. Отново не бива да се забравя проблемът за продължителността на времето, което са решили да отделят като престой и което възприемат като норма. Независимо от това, обаче, около 90% от децата в една или друга степен я прекрачват, което категорично сигнализира за по-силно изразена тенденция към интернет - зависимост.

Драстичната разлика между отговорите на 4-класниците и 7-класниците, която се забелязва на Фиг. 7 говори за засилване на изразеността на поведенческия индикатор „Пренебрегване на учебни или домашни задължения заради компютъра” с порастването на децата. Т-критерият на Стюдент – Фишер показва статистически значими разлики между 4 и 7 клас за всяка степен на скалата за отговори (съответно $T=3,21$; $p<0,05$; $T=3,18$; $p<0,05$; $T=7,53$; $p<0,001$; $T=15,07$; $p<0,001$) в посока на горното твърдение.

Фиг. 7

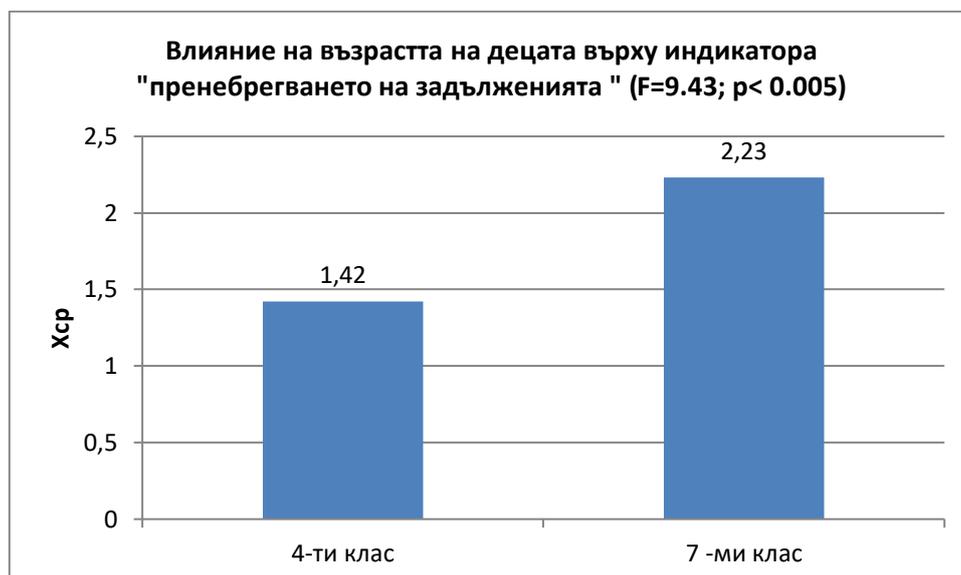
За повече от една трета от 7-класниците (с отговори „винаги” и „често”) е сериозен проблем да изгласкат на по-заден план заниманията с компютъра, за да извършат задълженията си. Т.е интернет става все по-значим за тях. По данни от предишно проучване този въпрос се явява един от най-сигурните индикатори за наличието интернет зависимост. Значително са намалели тези, които категорично не са готови за изоставят другите си задължения за сметка на компютъра. Корелационният анализ очертава изключително богата картина. Децата, пренебрегващи задълженията си, за да останат възможно по-дълго в Мрежата:

- значимо по-често се чувстват гневни и ядосани когато нямат достъп до Интернет ($R=0,43$); когато са в училище мислите им непрекъснато са доминирани от това, което става в чата ($R=0,73$); не могат да се самоконтролират за времето, което прекарват в Мрежата ($R=0,50$);

- лъжат родителите си за времето, което са престояли пред компютъра ($R=0,78$), и показват по-високо ниво на личностна тревожност ($R=0,55$), а се чувстват по-добре когато влязат в Интернет ($R=0,48$); често влизат в Интернет без причина ($R=0,56$), изпитват удоволствие когато са пред компютъра ($R=0,45$).

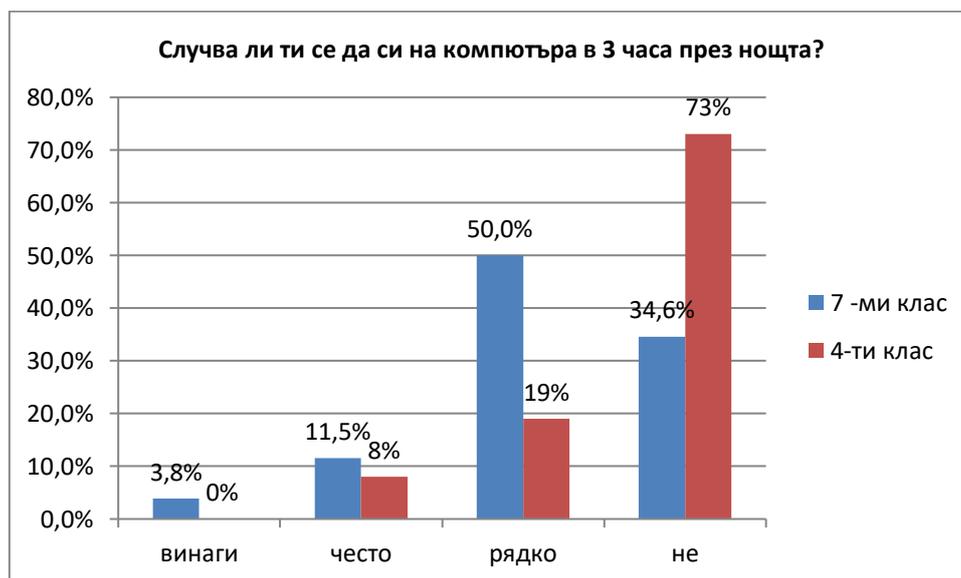
- по-често се чувстват изоставени ($R=0,43$), попадат в недоразумения с други деца и с учителите ($R=0,56$; $R=0,55$); заявяват, че родителите им не се интересуват какво правят в Интернет ($R=0,72$); искат да останат сами ($R=0,51$), предпочитат компютъра вместо игри с връстници ($R=0,62$) и търсят нови запознанства в Мрежата ($R=0,41$);

Дисперсионният анализ потвърждава влиянието на възрастта върху пренебрегването на задълженията като индикатор за интернет зависимост ($F=9,43$; $p < 0,005$), Фиг. 7а.

Фиг. 7а

Резултатите и от Фиг. 8 показват едно общо завишаване на стойностите на показателя „престой пред компютъра през нощта“. Липсата на категоричен отговор „винаги“ в 4 клас, тук е заменен с макар и невисок процент-3,8% при седмокласниците. Завишаването и на стойностите при отговори „често“ и „рядко“ също е доста тревожен факт върху който трябва да се насочи вниманието на педагозите.

Фиг. 8

Докато при четвъртокласници това беше като сигнален резултат, то сега този факт е много по-силно изразен. Като прибавим към тях и наполовина намалелите в седми клас, които категорично казват „не“, тогава наистина нещата стават тревожни. Актуални са отново въпросите за родителския контрол, много по-трудно осъществим в 7 клас, поради характерния за възрастта стремеж към еманципация и автономност.

Фиг. 8а

Дисперсионният анализ потвърждава влиянието на възрастта върху престоя през нощта пред компютъра като индикатор за интернет зависимост (F=6,43; p< 0,01), Фиг. 8а.

С не по-малка значимост са и следните психологически индикатори, които могат да ни дадат по-ясна представа, за това какво изпитват децата при работа с компютъра, как това действа върху психическото им състояние, техния вътрешен комфорт и мир.

3.2.2. Лонгитюден сравнителен анализ на силните психологически индикатори на тенденцията за изграждане на интернет-зависимост в 4 и 7 клас

Психологически индикатори:

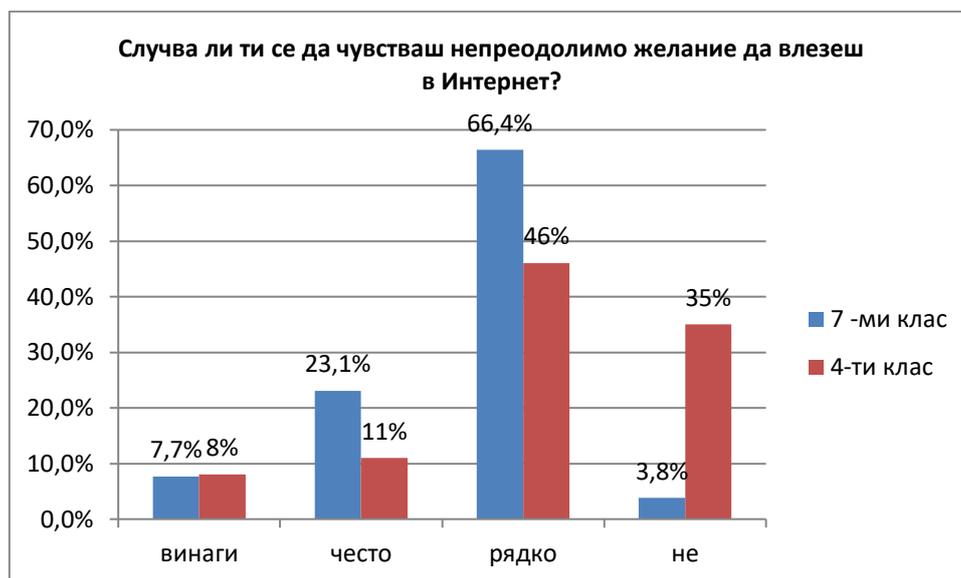
- Непреодолимо желание за влизане в Интернет
- Доминиране на мислите от това, което става в чата, дори когато не са пред компютъра
- Повишена личностна тревожност изразена в безпричинен гняв и притеснения
- Удоволствие при работа с компютъра и Интернет

Резултатите от Фиг. 9 показват, че най-висок е % на отговорилите с „рядко” на поставения въпрос - над 66% - макар и рядко те изпитват непреодолимо желание да влязат в Интернет.

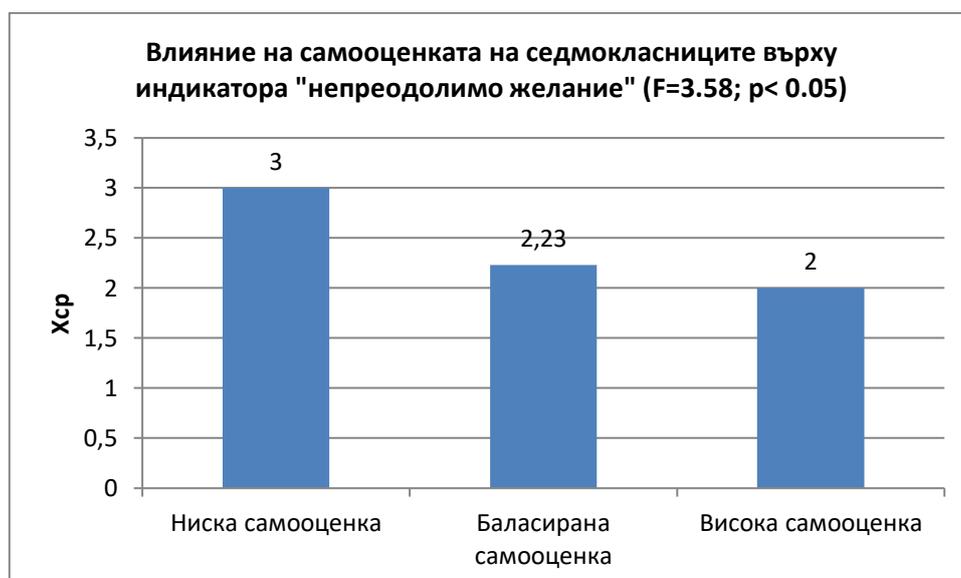
- Около 1/2 от 7-класниците, обаче изпитват такова непреодолимо желание, докато в 4 клас тези деца са били 1/5. Двойно се е увеличил и броят на тези, които изпитват такава нужда често-от 11% в 4клас, на 23% в седми. Но най-голяма разлика се появява при отговор „не”.

Около една трета от децата в 4 клас са категорични, че нямат такава потребност, а само едно дете в седми клас заявява същото-3,8%. Наблюдва се относително (но не статистически значимо) нарастване на броя на децата неустойчиво привлечени от глобалната мрежа. Нараства броят на застрашените да развият интернет-зависимост.

Влиянието на самооценката върху този индикатор, обаче е много силно. Дисперсионният анализ показва, че седмокласниците със занижена самооценка статистически значимо по-често изпитват непреодолимо желание да влязат в Мрежата, в сравнение със съучениците си с висока и балансирана самооценка (F=3.58; p< 0.05), Фиг. 9а.

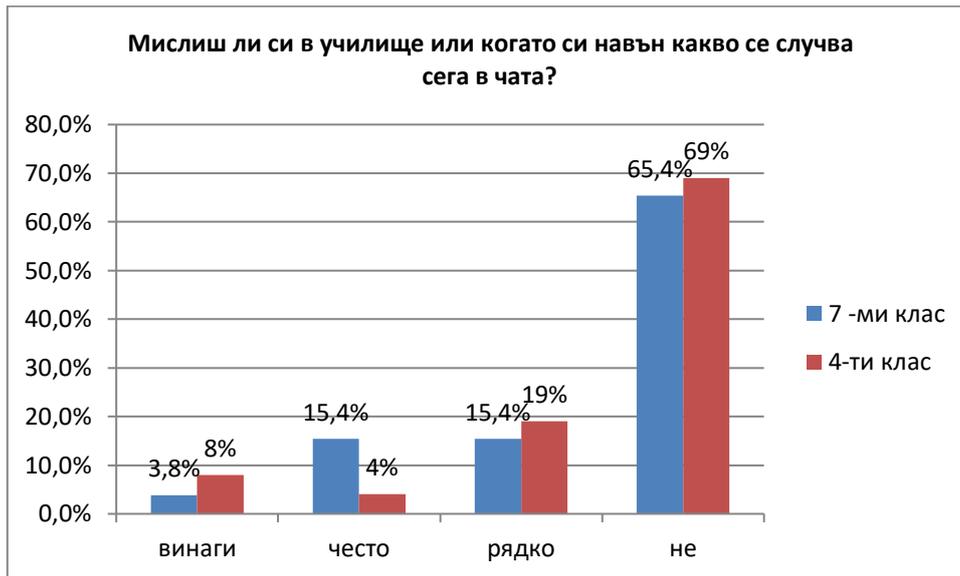
Фиг. 9

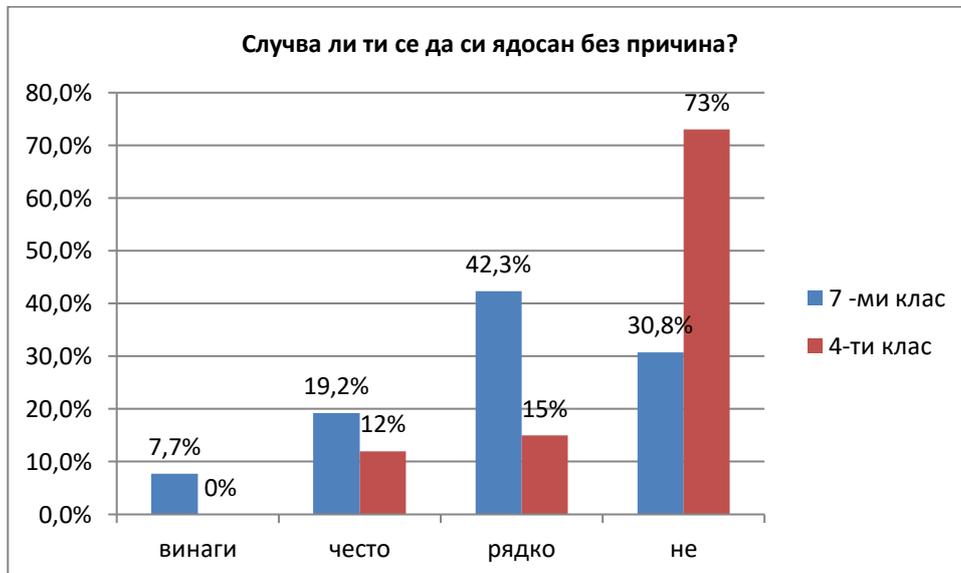
Фиг. 9а

Интересни са резултатите от Фиг. 10. Най-голяма е разликата при отговорилите, че „често” мислят за чата, когато са на училище - от 4 % в 4 клас на 15,4% в седми (Т-критерии на Студент Фишер $T=6,81$; $p<0,005$). Макар и по-слабо, но статистически значимо е намален броят на отговорилите с „винаги” ($T=2,83$; $p<0,005$) и „рядко” ($T=6,54$; $p<0,001$) в седми клас. Няма статистически значима промяна при отговор „не”. Като цяло, обаче, мисълта за чата продължава да доминира и по-често владее юношеското съзнание (за около 1/5 от 7-класниците, срещу 1/10 от същите деца, когато са били в 4 клас) дори когато се налага да се занимават с учебна или друга дейност. Това поведение се стимулира и от друг факт: поради развитието на технологиите, много от децата разполагат с мобилни телефони и таблети, благодарение на които имат постоянен достъп до интернет, независимо къде се намират и какви са заниманията им, което затруднява самоконтрола и засилва изкушението за постоянно присъствие в Мрежата.

Следователно и този психологически показател за тенденция за зависимост относително се засилва с възрастта на децата.

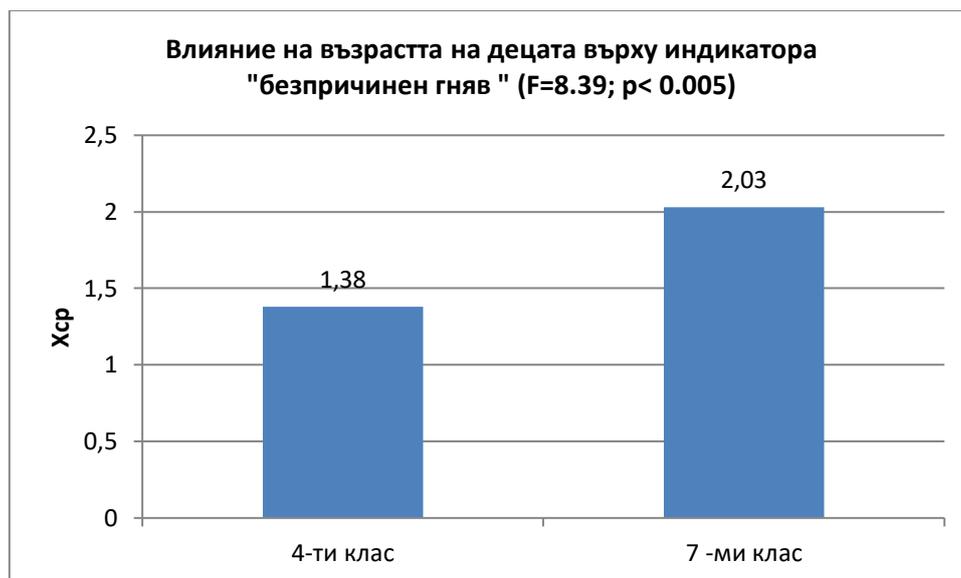
Фиг. 10

Фиг. 11

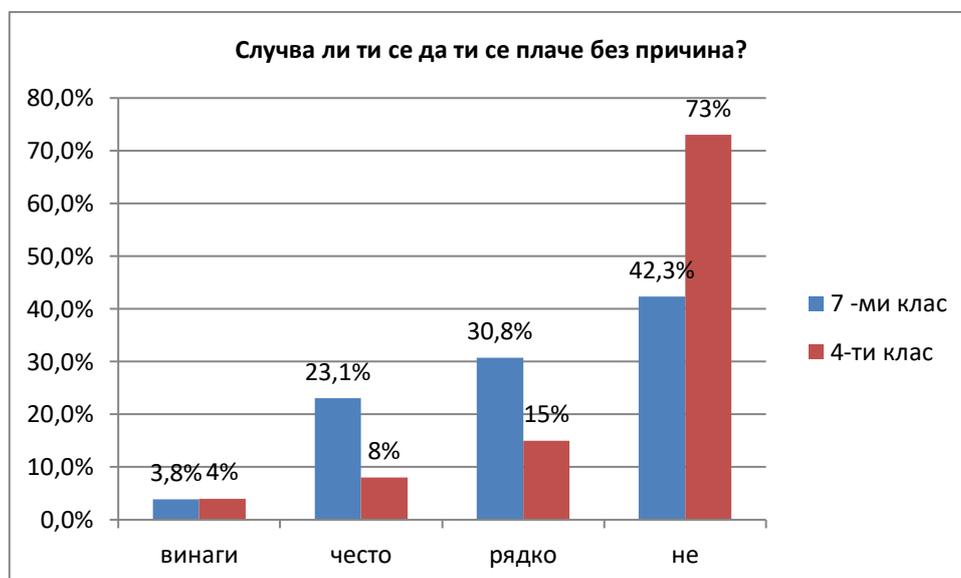
Като логично следствие от горния извод, според резултатите отразени на Фиг. 11, при седмокласници има данни за отговор „винаги“ са ядосани без причина - 7,7%, а при четвъртокласници липсва такъв. Липсва и категоричността, която са заявили те при отговор „не“, само около една трета от седмокласници го твърдят - 30,8%. Оформя се голяма група седмокласници, които изпитват гняв без причина - около 70%, срещу 30% - в 4 клас. За тези деца може да се предположи, формиране на невротични симптоми и негативизъм, които винаги могат да бъдат адресирани към нещо, което ще смущава спокойствието и вътрешното им равновесие, без да е нещо съществено и без да осъзнават конкретната причина. Това е характерно и за юношеската възраст, и за разпространени модели на поведение, обект на подражание. Такива деца правят впечатление - често са по-намръщени, сприхави и избухливи в сравнение с останалите. За настоящото проучване е от съществен интерес, обаче, че между гневливостта като емоционално състояние и склонността към изграждане на интернет зависимост съществува корелационна зависимост (по Пирсон $R=0,58$).

Дисперсионният анализ потвърждава влиянието на възрастта върху безпричинния гняв като индикатор за интернет зависимост ($F=8.39$; $p< 0.005$), Фиг. 11а.

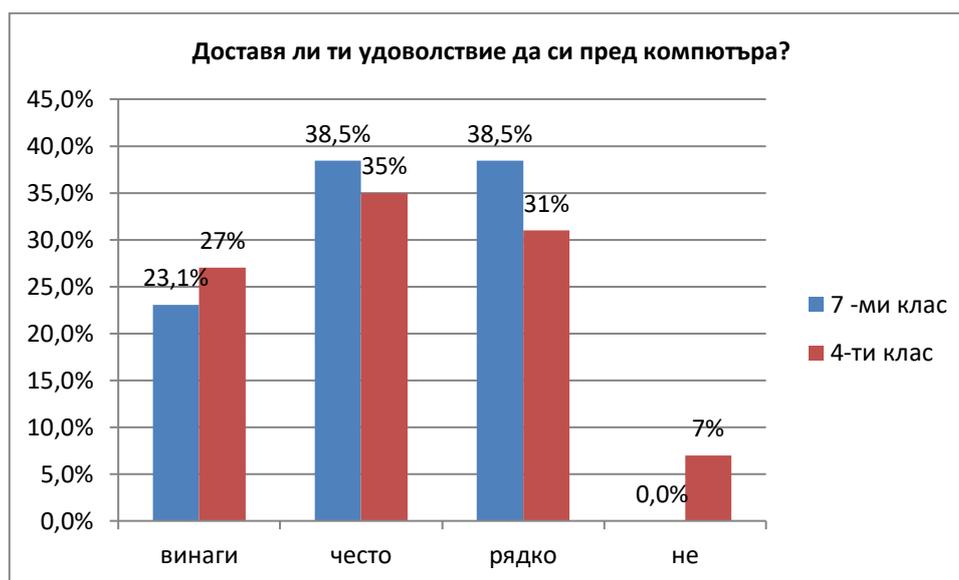
Фиг. 11а

Корелационният анализ показва също, че изпитващите необоснован гняв деца също лъжат за времето, престояно в Мрежата, разсеяни са в училище, трудно се събуждат сутрин за училище, хората ги дразнят, не се разбират с връстниците си и с родителите си, чувстват се неразбрани от тях, не получават похвали от родителите си когато се справят добре и не проявяват интерес към общуване с родителите си, стоят на компютъра до 3 часа през нощта, инсталират ненужни програми и прекаляват с компютърните игри, увличат се и не усещат как минава времето в такива занимания, предимно свързани със забавления, имат тайни от родителите си и не харесват училището си. Корелационните коефициенти на тези зависимости са статистически значими ($R=-0,47$; $p<0,05$).

Фиг. 12

От Фиг. 12 личи също засилена изразеност на силния психологически индикатор на интернет зависимост „безпричинна плачливост“. И тук липсва категоричността, заявена от четвъртокласниците при отговор „не“ - 73%, намаляла е на 42% в седми клас ($T=23,06$, $p<0,001$). Статистически значимо завишение има при отговорилите с „често“ от 8 на 23% ($T=8,28$, $p<0,001$). Двойно завишени са и тези отговорили с „рядко“ от 15 на 30% ($T=5,28$, $p<0,001$). Оформя се една група от деца над 50% в 7 клас, които усещат повишена тревожност, която показват емоционална нестабилност, често предизвикана от неудоволетвореност от статуса или постижения в значими за тях дейности. Разбира се като причина може да се разглеждат и физиологическите и психически особености на юношеската възраст. Корелационният анализ показва обаче статистически значима, макар и средновисока корелация между плачливостта като психическо състояние и продължителността на времето, престояно пред компютъра ($R=0,39$, $p<0,05$). Всички тези фактори трябва да се имат предвид от родители и учители, да се улови и „невидимото“, да проличи педагогическото майсторство и родителски такт.

Фиг. 13

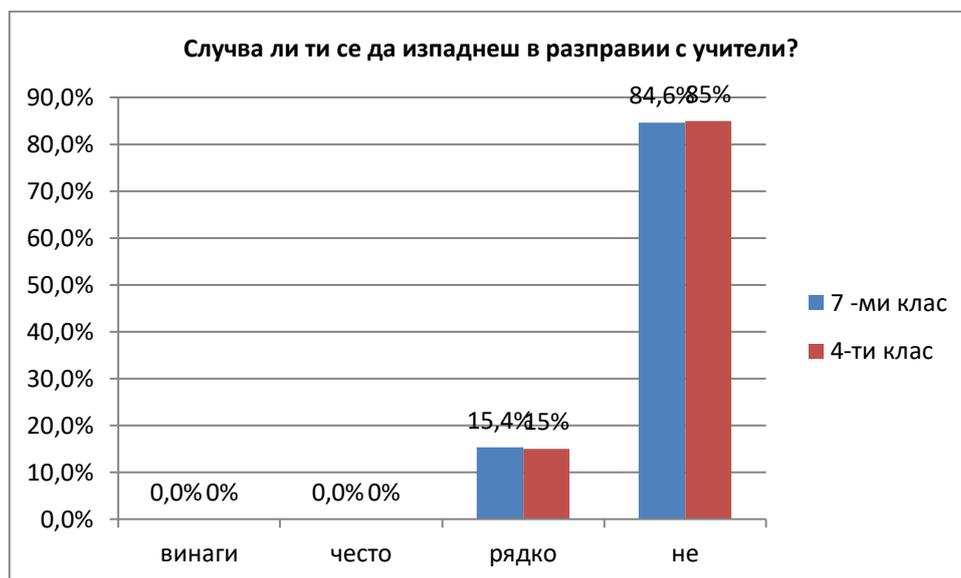
Фиг. 13 показва, че няма седмокласник, който да не изпитва удоволствие от работа с компютъра. Нищожно малкият % на отговорилите с „не“ в 4 клас, изцяло се е стопил в 7 клас. При другите отговори статистически значими разлики не се наблюдават, т. е запазва се тенденцията за изразено преживяване на удоволствие от работата с компютъра. Психологическият индикатор „удоволствие от работата с компютър“ не показва динамика с увеличаване на възрастта на децата.

3.2.3. Лонгитюден сравнителен анализ на силните социално-психологически поведенчески индикатори на тенденцията за изграждане на интернет-зависимост в 4 и 7 клас

Социално-психологически индикатори:

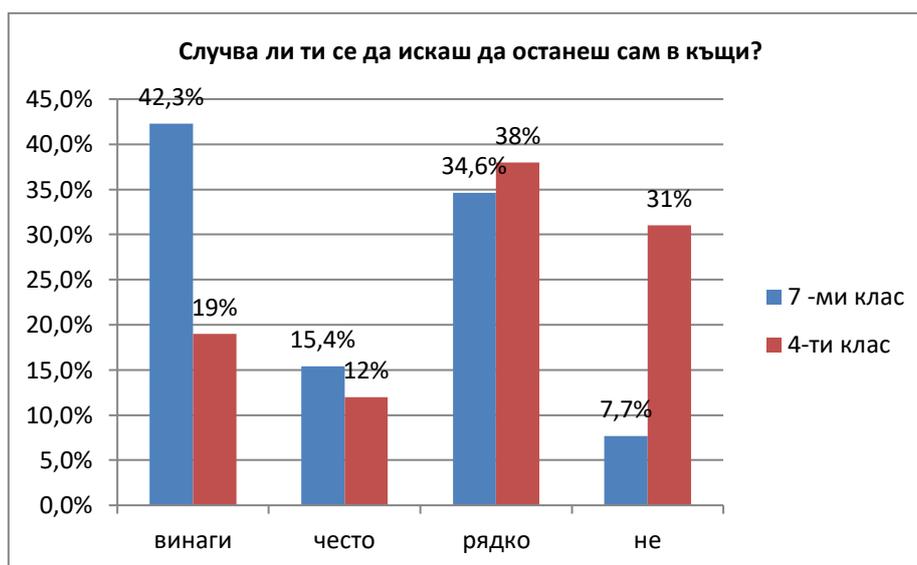
Извлечените в предишно изследване силни социално-психологически индикатори на тенденцията за изграждане на интернет-зависимост са:

- Проблеми в отношенията с учителите
- Склонност към самоизолация
- Предпочитане на виртуалната реалност пред среща с приятели

Фиг. 14

От Фиг. 14 е видно, че по социално психологическия индикатор „проблеми в отношенията с учителите” не се наблюдава динамика спрямо възрастта на децата. Най-много са отговорилите с „не” и в двете възрастови групи-85%. Малко са и тези с отговор „рядко” - 15%. Прави впечатление еднаквият резултат, който посочват децата, макар че лонгитюдният времеви период, в който са дадени отговорите не е малък – 3 години. Изненадана съм и от това, че всички седмокласници декларират, че нямат чести разпавии с учители, защото наблюденията ми показват, че в начален курс учителят е по-голям авторитет, а в по-горните степени комуникацията между учители и ученици е по-проблематична.

Фиг. 15

Съответно на възрастта, чувствително е завишен в 7 клас, в сравнение с 4 клас, броят на децата, които винаги искат да останат насаме у дома - 42,3% ($T=11,21$, $p<0,001$). Съответно драстично се намалява броят на нежелаетите да се усамотяват, само 7,7% от 31% преди три години ($T=11,09$, $p<0,001$). При другите две групи отговори няма голяма разлика в данните в 4-ти и 7-ми клас. Децата, които търсят усамотяване и спокойствие у

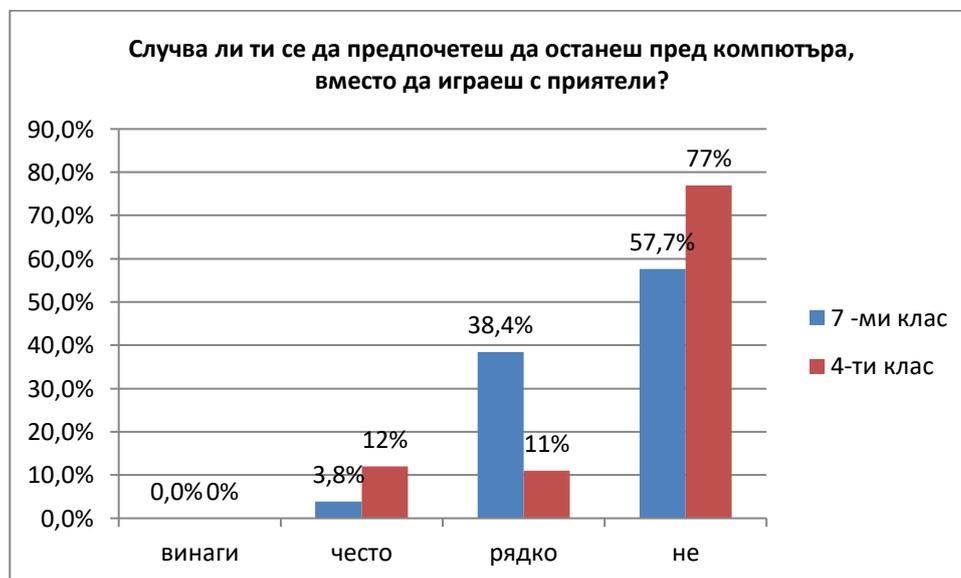
дома са огромният процент от анкетираните юноши, което е характерна тенденция за възрастта. Възниква въпросът защо желаят това усамотение, дали да останат насаме с мислите си или да си осигурят спокойствие за любими занимания, като тук не изключвам възможността едно от тях да е компютърът. А когато са напълно сами ще могат да си позволят по-свободно поведение - например при разговор в скайп или да разглеждат сайтове, които родителите забраняват. Освен това склонността към самоизолация, вероятно се дължи на неприемане от средата и провокира компенсация с възможностите на Интернет за създаване на виртуални контакти.

Дисперсионният анализ потвърждава влиянието на възрастта върху стремежа към самоизолация като индикатор за интернет зависимост ($F=5.99$; $p < 0.01$), Фиг. 15а.

Фиг. 15а

Радостен е фактът, че няма нито един отговор „винаги“ на въпроса, отразяващ индикатора „предпочитане на виртуалната реалност пред среща с приятели“. Запазил се е нулевият брой на отговорилите по този начин и в 4-ти и в 7 клас (Фиг. 16). Статистически значимо е намалял броят на отговорилите с „често“, което е положителна тенденция.

Фиг. 16

Значимо е нараснал само броят на тези, които макар и рядко, но предпочитат виртуалната реалност пред среща с приятели, - от 11% на 38% ($T=23,04$, $p<0,001$). Доста висок % са и отговорилите с „не” - 57%. Сумарно отговорите дават основание да се предположи, че все още за голяма част от децата, истинското общуване е по-важно от виртуалното. Непосредственото общуване е по-голяма ценност за седмоласниците, в сравнение с отговорите им в 4 клас. Индикаторът „предпочитане на виртуалната реалност пред среща с приятели” е първият, при който се наблюдава обратна тенденция с увеличаване на възрастта на децата.

3.3. Лонгитюден сравнителен анализ на средносилните индикатори на тенденцията за изграждане на интернет-зависимост в 4 и 7 клас

Относително по-слаби индикатори за интернет зависимост са:

Поведенчески:

- Увличането и загуба на реална представа за времето на престоя пред компютъра.

Психологически:

- Абстинентен синдром - безпокойство, ако няма Интернет
- Чувстват се добре когато са в Интернет

Социално-психологически индикатори:

- Отношенията с родителите - усещането за изоставеност, неразбиране, липса на обич и интерес към разговори с тях, безпричинни разправии, липсата на похвали, наличието на много тайни
- Влошени отношения с деца

Фиг. 17

Към мисълта, че често децата загубват реална представа за времето, прекарано пред компютъра, ме насочват резултатите от получените отговори както в 4-ти, така и в 7-ми клас (Фиг. 17). Личи нарастване при отговор „често”, даден от седмоласници. Всяко второ дете често губи представа колко време е отделило на занимания с компютъра. Ако сумираме с броя на отговорилите с „винаги”, то става съвсем ясно, че заниманието с компютъра поглъща вниманието на децата, (по-силно в 7 клас) дотолкова, че губят представа за времето, което отделят за това. Запазил се е броят на тези, които го правят „рядко”-27%, но са намалели тези отговорили с „не”. Това може да се тълкува двузначно-или като дълъг престой за който детето знае,но това не го впечатлява като факт, или като намален действително интерес към компютъра.

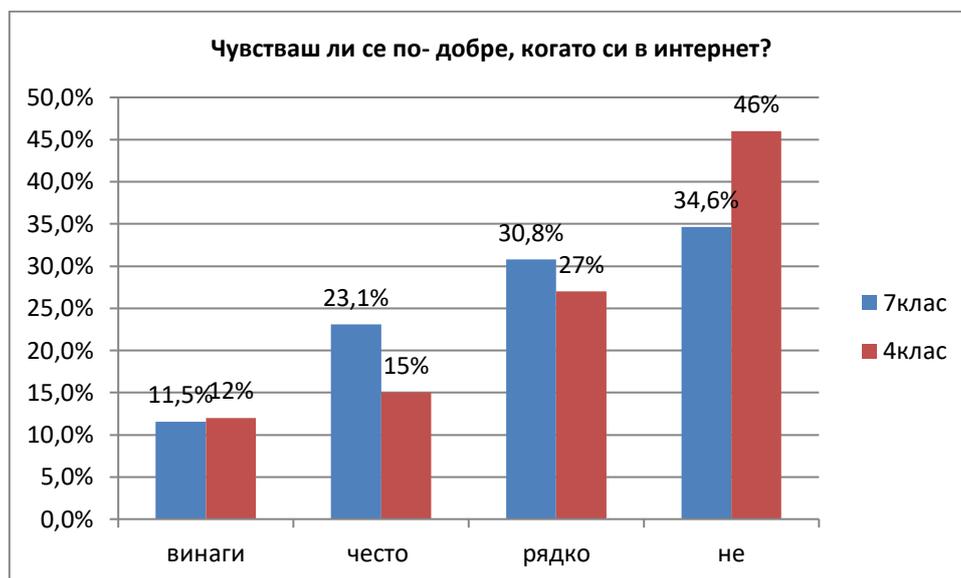
Като цяло се наблюдава и засилване на индикатора „увличане и загуба на реална представа за времето на престоя пред компютъра“ в 7 клас.

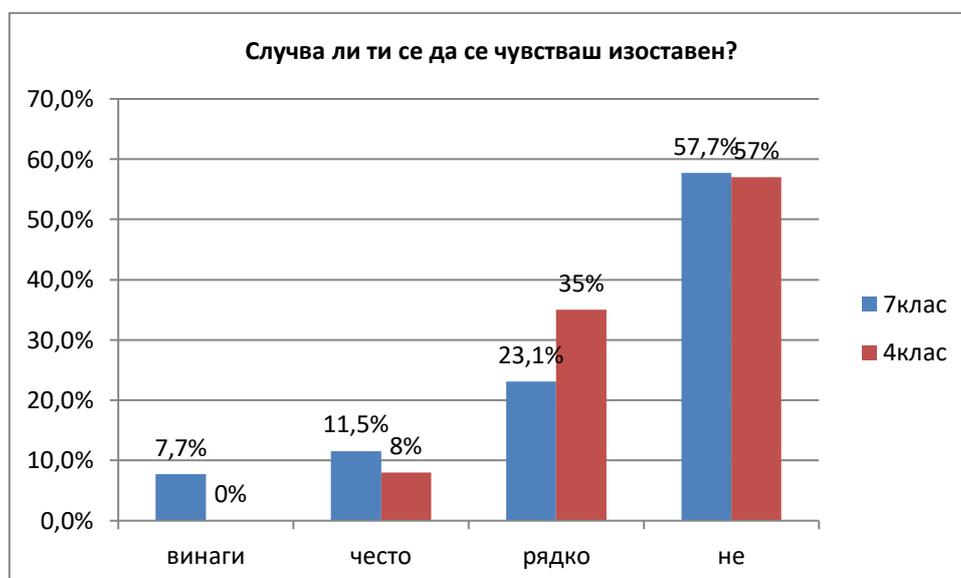
Фиг. 18

На Фиг. 18 прави впечатление нарастването на стойностите на абстинентния синдром сред първите три възможни отговора, дадени от седмокласниците. Разликите, са статистически значими и показват като цяло засилване на тенденцията за интернет зависимост сред повече деца в 7 клас според този индикатор. Чувствителен спад има при отговорилите с „не“ седмокласници, сравнени с отговорите им отпреди три години. Ако се сумират отговорите „рядко“ и „не“ като смислово относително близки, тогава става ясно, че абстинентен синдром се появява при около 50% от седмокласниците, които преживяват силно негативно факта, че са лишени от Интернет. Тази зависимост според мен е показател за това, че интернет е от особено значение за тези деца и те усещат твърде силна потребност от него, а това е и показател за тенденцията към изграждане на зависимост от Интернет. Липсата му ги разстройва. Сигнал за интернет зависимост (според Джералд Блок, 2007) е абстинентен синдром, в това число и чувство на злоба, напрежение или депресивно състояние при липсата на достъп до компютъра.

Въпросът на Фиг. 19 е полюсен на по-горе обсъждания абстинентен синдром. Видно е, че с увеличаване на възрастта децата в седми клас по-често свързват повишаване на настроението и позитивиране на емоционалното си състояние, когато пребивават в Интернет. Интересно е да се проучи какъв тип занимания в Интернет им влияят така. Най-висок процент са отговорилите с „не“. Запазила се е тази тенденция независимо от възрастта на анкетираните. Все пак има леко намаление при седми клас. По-малко са децата в седми клас (около 1/3), за които няма особено значение фактът дали са в Интернет или не. За тях съществуват и други занимания, които им носят удовлетворение и ги карат да се чувстват комфортно. За 27% четвъртокласници и съответно 30,8% седмокласници, макар и рядко, това оказва влияние върху емоционалното им състояние, което според корелационния анализ се оказва по-слаб индикатор за интернет зависимост.

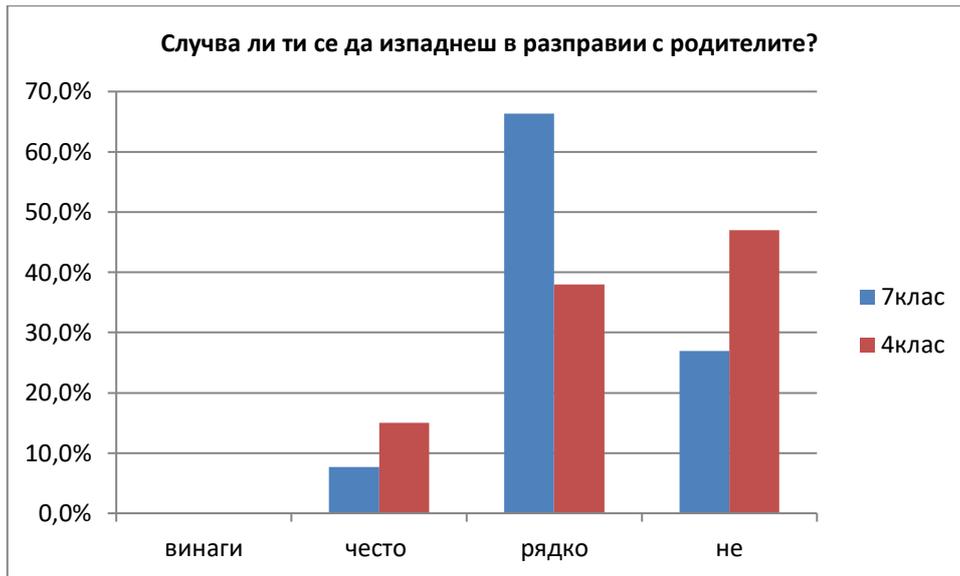
Фиг. 19

Фиг. 20

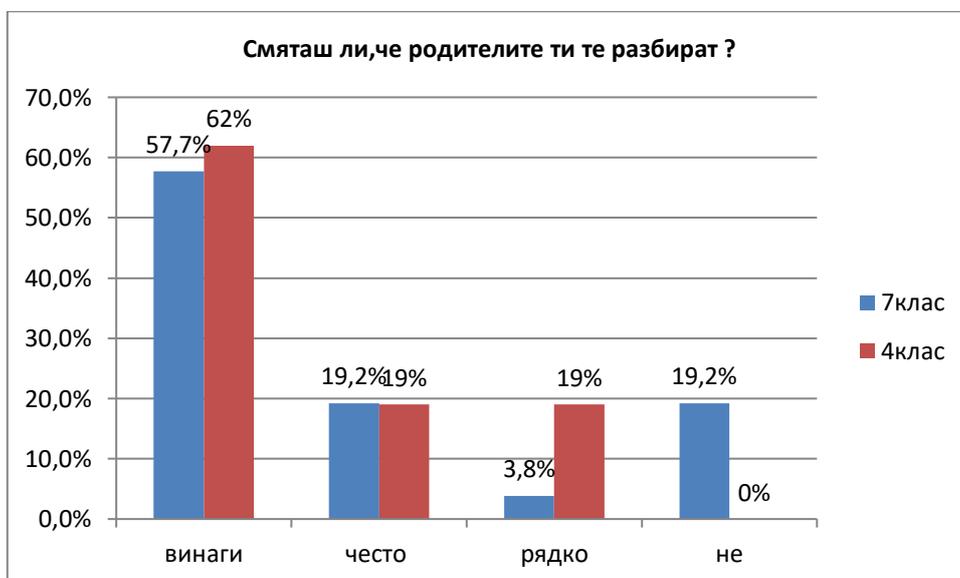
Висок е % на категорично отговорилите с „не”-57 и той е останал непроменен във времето. За тази част от анкетираните можем да предположим, че са деца, които постоянно усещат подкрепа и съпричастност от близките в семейството и приятелите. Има спад и при отговорилите с „рядко”, т.е. намалели са тези, които макар и епизодично са изпитвали това чувство. За сметка на нарастването броя на децата, които „често” или „винаги” се чувстват изоставени в 7 клас. Най-тревожно е това, че вече има 8%, които категорично заявяват, че винаги се чувстват изоставени. В четвърти клас такива отговори липсваха. Този факт не може да не буди тревога, защото липсата на усещане за подкрепа от значимите хора в тази възраст може да окаже пагубно влияние върху все още крехката емоционална и психическа устойчивост на юношите. От кого се усещат изоставени - от семейството или приятелите, това може би заслужава да се проучи по-обстойно, защото нито един от анкетираните не е от дом за изоставени деца или в приемно семейство. Вероятно е в Интернет - общуване децата да опитват да компенсират дефицита на подкрепа и приемане, който не получават в преките междуличностни контакти със значимите други.

При тях е възможно да се забелязват някои от признаците за наличието на тенденция за изграждане на интернет зависимост.

Фиг. 21

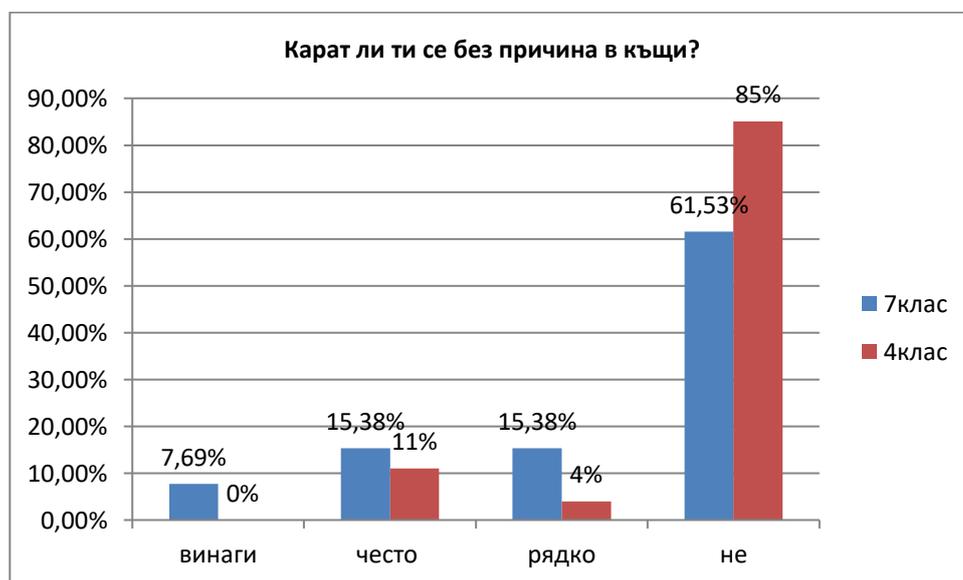
От Фиг. 21 е видно, че липсват отговори „винаги“ и в двете възрастови групи на деца, които устойчиво са в обострени отношения и разпавии с родителите си. Намален е и броят на тези при които това се е случвало често. Но чувствително е завишен броят на тези при които макар и рядко, разпавии в семейството с децата не липсват, което може да се компенсира със засилена потребност на децата от интернет - контакти и така може да стимулира изграждане на интернет зависимост. Какви са поводите за това- дали успехът и поведението на децата в училище или възрастта в която се намират, поражда този дисбаланс в отношенията с родителите, това трябва в бъдеще да се проучи по-обстойно. Намален е броят на децата, които заявяват, че нямат такъв проблем.

Фиг. 22

Повечето отговори тук са концентрирани около твърдението „винаги“, според което може да се заключи, че връзката между родител и дете в повечето семейства е силна. Тук

има предвид и отговорилите „често” (19%). Появата обаче на значима група анкетирани (19,2% - това са 1/5 от децата), които твърдят категорично, че не са разбирани в семейството е тревожен факт. Може да се тълкува, че за тази група деца нишката между тях и родителите се къса. Това са и децата, които винаги или често се чувстват изоставени ($R=0,56$; $p<0,001$) и по-често проявяват абстинентен синдром ($R=0,48$; $p<0,005$) при забрана да ползват Интернет. У тях се проявяват и по-често признаци на тенденцията за изграждане на зависимост, детето търси място където да среща съчувствие и подкрепа, а не укор и най-лесно достъпно място за това място е Мрежата. Окуражаващото в случая е, че все пак болшинството и като по-малки и пораснали имат стабилна опора в лицето на родителите си.

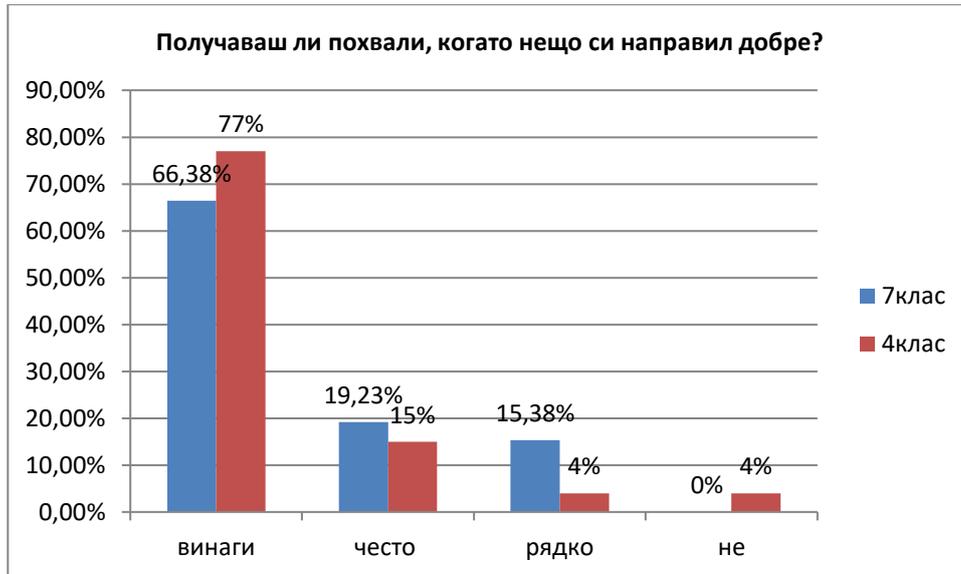
Фиг. 23

Най-голяма е групата на отговорилите „не”, но Т-критерият на Стюdent-Фишер показва статистически значима разлика в отговорите на децата в 4 и в 7 клас ($T=5,65$; $p<0,001$) – в седми клас значително се увеличава броят на децата, които смятат, че в къщи им се карат безпричинно. Появяват се деца твърдящи, че това се случва „винаги”. Преди три години такава група е нямало. Моето обяснение за този факт е, че децата са доста лабилни емоционално в тази възраст, с неуточнени приоритети, с безкритичност към собственото поведение и коригирането на поведението им от страна на родителя се приема по-остро. А има и деца, които са по-раними и които се засягат дори от дребни забележки.

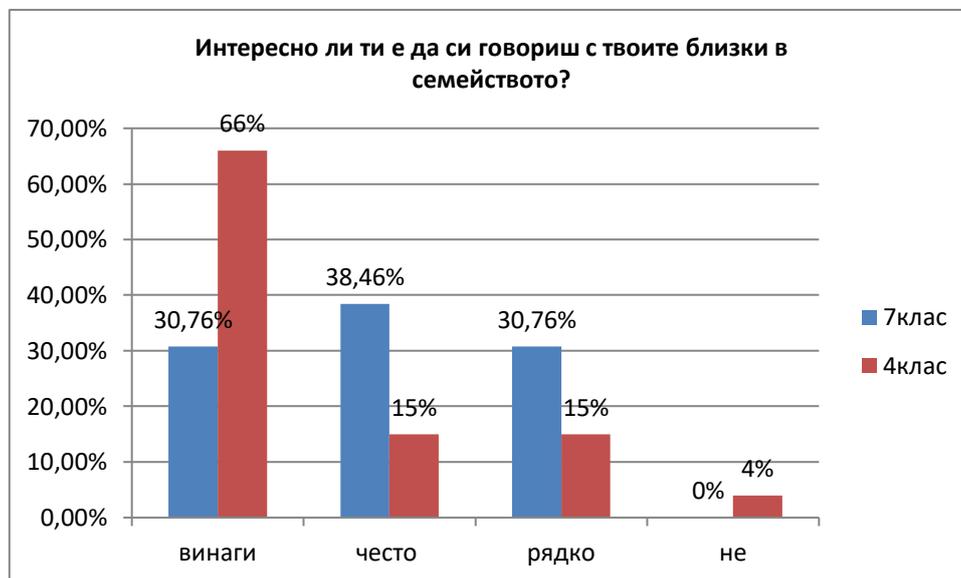
Все пак повече от половината от децата осъзнават, че когато са получили упрек, самите те са имали вина. От друга страна може да се мисли, че по-голямата част от родителите проявяват разбиране и за дребноли не се карат излишно на децата си.

И на фиг. 24 се забелязва високият процент на отговори „винаги” и „често”- общо (85,6%) на деца, които получават похвали, когато се справят добре със задълженията си. Запазила се тенденцията и при седмокласниците, но все пак децата, които твърдят това са статистически значимо по-малко отколкото в четвърти клас ($T=4,23$; $p<0,005$). Според тези деца родителите им не се скъпят на поощрения, когато са заслужени и това не остава незабелязано. Една похвала, казана на място, може много да окрили и окуражи детето, да го накара да се гордее със себе си. Тази формула явно се осъзнава от повечето родители. Съществуват обаче 15%, родители, които не използват тези прийоми и това не е убягнало от децата им. При твърдението „рядко” има леко завишение на стойностите в сравнение с 4 клас. Това са и отговорите, които корелационният анализ извежда като свързани с тенденция към изграждане на интернет зависимост ($R=0,44$; $p<0,001$). Положителна

тенденция е, че вече липсва отговор „не”, който бяха дали макар и малко деца в четвърти клас. Явно индикаторът „внимание към успехите на децата от родителите” на интернет-зависимост е намалил влиянието си при седмокласниците.

Фиг. 24

Фиг. 25

Категоричността с която отговарят четвъртокласниците на въпроса „дали изпитват интерес при разговори с близки в семейството” с твърдението „винаги”, сега при седмокласници отсъства (фиг. 25). Но има двойно завишение на стойността на отговор „често”(38,46%), което дава основание да се твърди , че за повечето деца, в семейството са значимите за тях хора. Това е от особено значение, защото детето все още изгражда своята ценностна система и влиянието на родителите е важно. Завишението на стойността на отговор „рядко” е двойно при седмокласници. Това се обяснява с възрастовите особености. Може би превес взимат приятелите с които по-леко може да коментират теми, които биха се притеснили да обсъждат с родителите си. Или тази празнина в общуване с близките се запълва от занимания с интернет? Липсва отговор „не”, който преди три години макар и с малка стойност е съществувал.

Фиг. 26

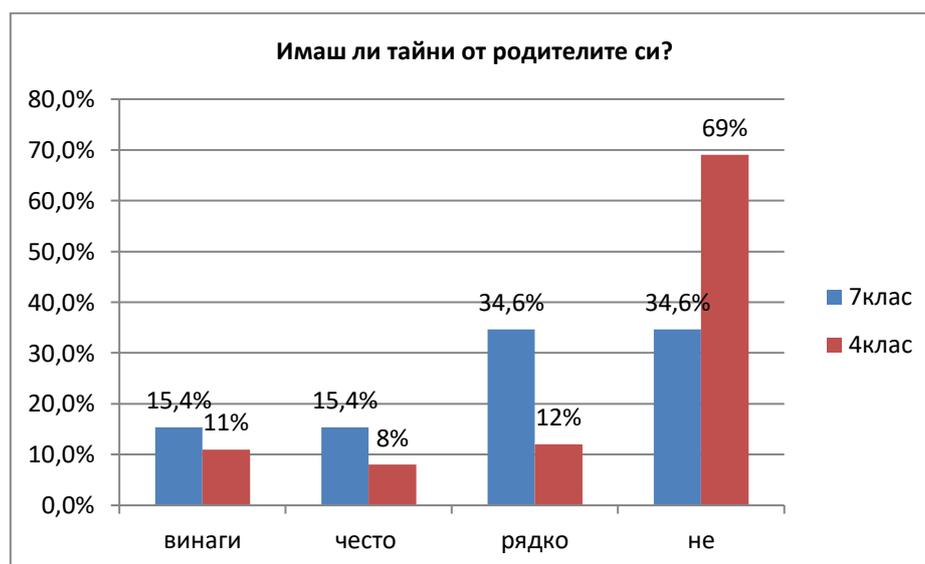
Категорично отговори „винаги”(81%) и „често”(12%) са предпочетени, което впрочем е и очаквано – запитани „дали усещат родителска обич”, децата посочват тези твърдения (фиг. 26). Навярно това се показва с ежедневната загриженост не само в битово отношение, а и спрямо интересите и развитието на детето във всички сфери. Съществуването на невисок процент отговор „рядко” (8%) не може да бъде подминат, тъй като именно тези отговори определят статистически значима корелация с предпоставките за интернет зависимостта при децата ($R=0,42; p<0,05$) Тези деца, посочили това твърдение за свой отговор, навярно се чувстват разколебани, несигурни дали са обичани истински. А може би и родителите там са по-студени, по-въздържани в показването на чувствата си. Радостен е фактът, че липсват категорични твърдения, че децата не се чувстват обичани, както в 4-ти, така и в 7-ми клас. Следователно не се наблюдава значима динамика по индикатора за интернет – зависимост „усещане за обич от родителите”.

Фиг. 27

Преобладаващите отговори на въпроса „дали често попада в разправии с деца“, анкетирани са заявили позицията си с твърдението, че това явление се случва „рядко“ (77%), а при (11,5%) от децата това въобще не се случва (фиг. 27). Намалването на стойностите и при другите две твърдения е окуражително. Като цяло децата избягват конфликтните ситуации в които да са участници. Не е за подминаване фактът, че макар и малък брой деца заявяват, че това не е изключение при тях. Заслужава да се проучи какви са поводите за това. Дали са основателни или това е въпрос на характер, т.е. самите деца да са по-конфликтни. Именно при тези деца отговарящи с „винаги“ (3,8%) и „често“ (7,7%), може би ще се проявява тенденция за изграждане на зависимост ($R=-0,50$; $p<0,05$). Може би децата осъзнават, че липсата на хармонични отношения с хората, с които общуват ежедневно, говори за ниска степен на саморегулация и именно затова притегателната сила на интернет надделява.

От друга страна трябва да се обърне внимание на това как да се приучават децата да общуват ненасилствено, без агресия на която всички сме свидетели все по-често около нас.

Фиг. 28

И при резултатите дадени като отговор на въпроса „дали имат тайни от родителите“, липсва категоричността, която е заявена от децата в четвърти клас с твърдението „не“ (фиг. 28), но има статистически значимо увеличение на отговорите „често“ ($T=3,76$; $p<0,05$) и „рядко“ ($T=8,03$; $p<0,001$). Почти тройно се е увеличил резултатът при твърдението „рядко“ (36%), което сумарно дава основание да се смята, че повечето деца не много често имат какво да крият от родителите си. Естествено е децата да имат своите малки тайни, затова не е тревожен и резултатът от завишените стойности на отговор „винаги“ (15,4%). Тук отново ще спомена характеристиките на възрастта в която са анкетирани, защото навярно и тя оказва влияние на поведението им по този показател. Тийнейджърът има нужда от обкръжение, което едновременно да е солидно и гъвкаво. Дори трудно, поддържането на диалог е необходимо за доброто психическо здраве. Достойнството е в основата на усещане за благополучие. Родителят е наясно с това, но не винаги е подготвен на теория и на практика да го постигне. Разминаването на очакванията на родителите спрямо социалните роли и очакванията относно техните четиринадесетгодишни деца, често е предпоставка за поява на тайни между двете страни, дори за конфликт. Вина има, виновен няма.

Корелационният анализ показва, че отговорите на този въпрос относително често попада в значими корелации с променливи, които са средно силни индикатори на

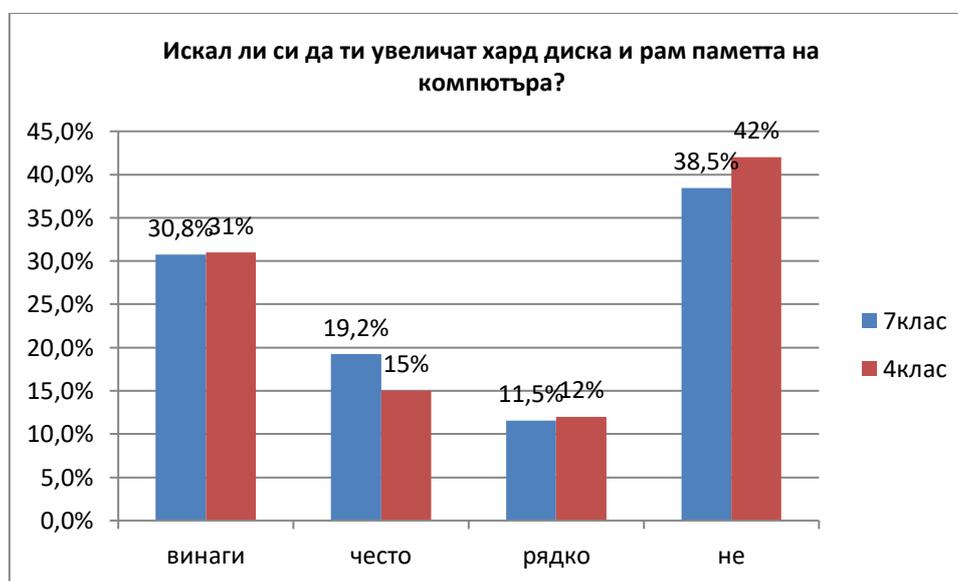
тенденцията за изграждане на интернет зависимост. Отрицателна корелация се наблюдава по отношение на общата самооценка ($R=-50$; $p<0,05$) на четвъртокласници и по отношение на самооценката за нравствено-характерологични качества ($R= - 0,61$; $p<0,05$) ,по данни от предишно проучване. Безпокойството може да произтича от това децата да не съхраняват тайни, свързани с потребление на непозволени сайтове от Интернет, асоциални форми на поведение и изграждане на зависимости.

Като цяло може да се каже, че „тайни от родителите” като индикатор на интернет-зависимост също не показва значима динамика с увеличаване на възрастта на децата.

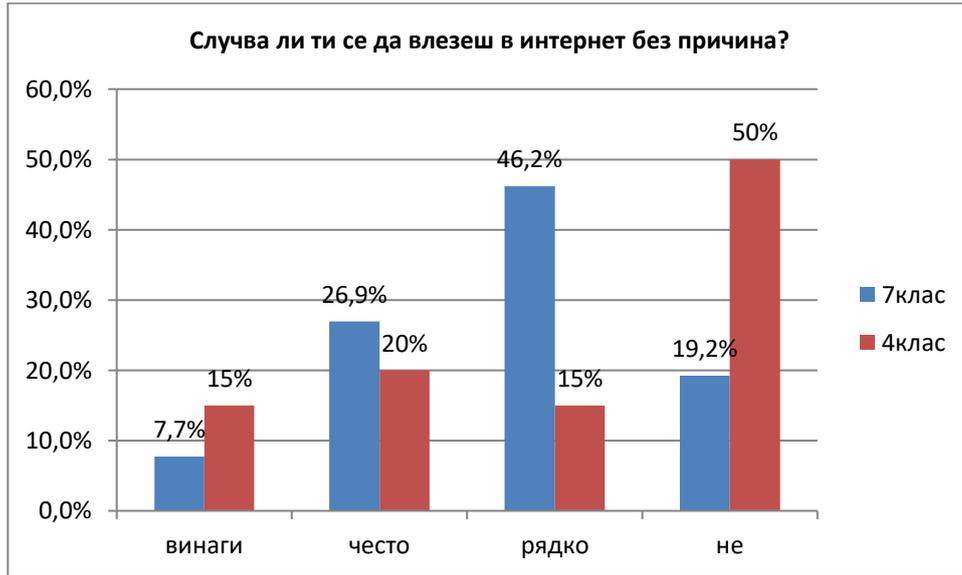
3.4. Лонгитюден сравнителен анализ на слабите индикатори на тенденцията за изграждане на интернет зависимост

Тези индикатори могат да отпаднат от инструментариума за изследване на интернет зависимост при децата във възрастовата група 10-11 години, тъй като попадат в малко на брой зависимости със силните индикатори, което ги прави и по-слабо информативни. На по-ранен етап от изследванията беше формирана хипотезата, че ако се използват в по-нататъшни изследвания, трябва да се има предвид по-слабата им диагностична тежест.

От резултатите представени на фиг. 29 е видно, че няма драстични разлики в процентното разпределение на отговорите на учениците, както в 4 клас, така и в 7 клас. Има леко намаление при отговор „не”, от 42% в четвърти клас, на 38,5% в седми. Разликата не е статистически значима, но малката разлика може да се дължи на различни обстоятелства - може би, когато децата са били по-малки, да са имали по-голям интерес към тази опция, повлияни от мнение на приятели, тъй като не са познавали достатъчно възможностите на техниката с която разполагат. Когато са по-големи, интересът им леко се е увеличил поради по-добро ориентиране във възможностите на компютъра, нуждаят се от по-мощни процесори, защото ползват по-сложни програми. Според американския психиатър Джералд Блок (2007) потребността от купуване на все по-мощни компютри, инсталиране на все повече програми и прекарване на много време пред компютъра е сигурен сигнал за интернет-зависимост, но в нашата извадка този индикатор не се потвърждава. В тази посока мога да разгледам и лекото повишение при стойностите на отговор „често”(19,2%) на отговорилите в седми клас така, а (15%) са били в четвърти клас. Ако сумираме и отговорилите с „винаги”(31%), то ще се разбере, че интересът към инсталиране на нови мощности на компютъра се запазва, независимо от възрастта на учениците. Те съставляват 50% от всички анкетиращи.

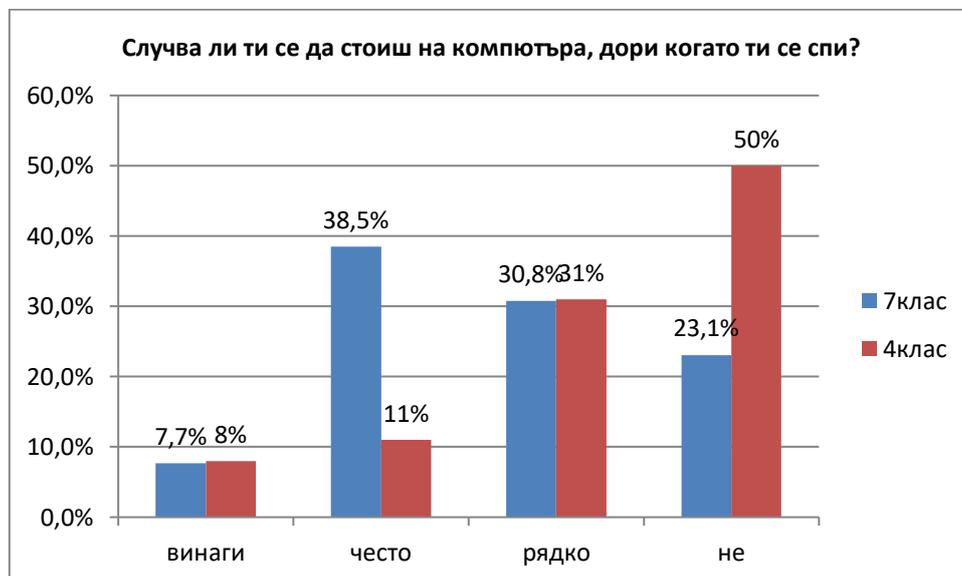

Фиг. 29

Фиг. 30

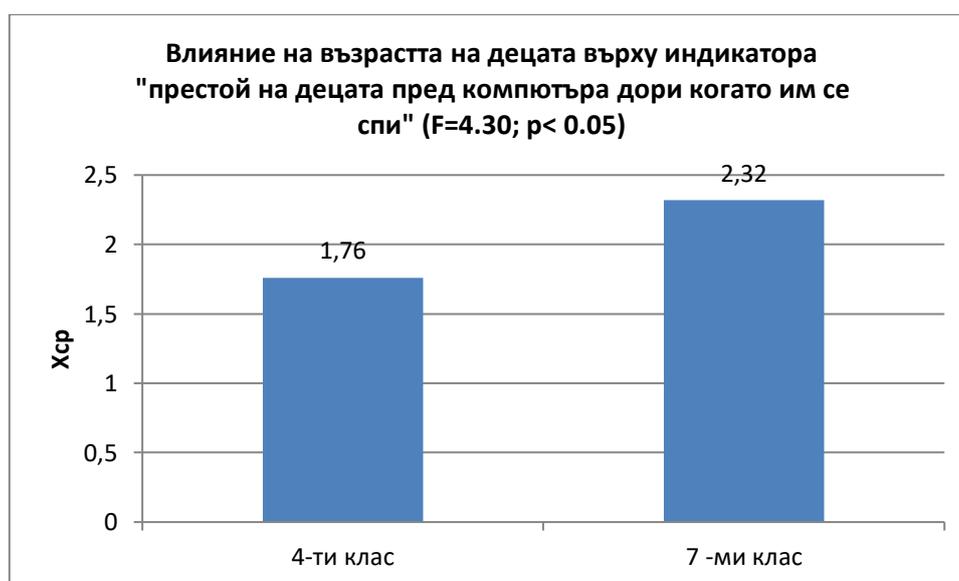
От отговорите показани на фиг. 30 веднага става ясно, че чувствително е намалял броят на отговорилите с „не” - от (50%) преди, сега такъв отговор са посочили само (19,2%), т.е липсва тази категоричност заявена по-рано, Интернет да се ползва само при нужда. Много голяма е и разликата при отговорилите с „рядко”, увеличението е трикратно при седмокласниците (46,2%), в сравнение с (15%) при четвъртокласниците. Близко половината от учениците в седми клас, макар и рядко правят това машинално, те без да имат конкретен повод са готови да се поровят в Мрежата, т.е увеличило се е целенасоченото ползване на Интернет. Т-критерият на Стюдент-Фишер показва, че като цяло не е статистически значимо увеличаването на интереса към Интернет с нарастването на възрастта на децата. Това се възприема едва ли не като задължение, рутинна дейност, която извършват без да се замислят. В подкрепа на това мнение са и резултатите от отговор „често” (27%), дадени сега, и (20%) в четвърти клас. Хипотезата за по-целенасоченото ползване на Интернет от седмокласниците се потвърждава и от намалението в стойностите при отговорилите с „винаги” - 15% за четвъртокласници и 7,7% при седмокласници.

Фиг. 31

И при отговорите на този въпрос фиг.31, както и в по-горния се наблюдава голям спад при стойностите на отговор „не” - (50%) от четвъртокласници са го предпочели, а само 23,9% от децата в седми клас го припознават. Наполовина са намалели децата, които не биха заменили почивката и съня си, заради престой пред компютъра, т. е увеличава се броят на тези, които заменят потребността от сън за сметка на Интернет. Почти три пъти повече (38,5%) са и тези, заявили, че „често” го правят, а при предишното проучване са само (11%). Тези резултати не могат да не ми заострят вниманието и да отбележа, че се наблюдава повишен интерес от децата в седми клас към занимания с Интернет, за голяма част от тях това е от особено значение. Отделен е въпросът за какво се използва Мрежата, дали за намиране на материали във връзка с учебната дейност или за забавление, или като компенсация на липсващи други значими за тях дейности или общуване. Стойностите на другите два отговора-„винаги” и „рядко” са без чувствителна промяна, съответно (8%, 31%).

Дисперсионният анализ потвърждава влиянието на възрастта върху престоя на децата пред компютъра дори когато им се спи, като индикатор за интернет зависимост ($F=4.30$; $p < 0.05$), Фиг. 31а.

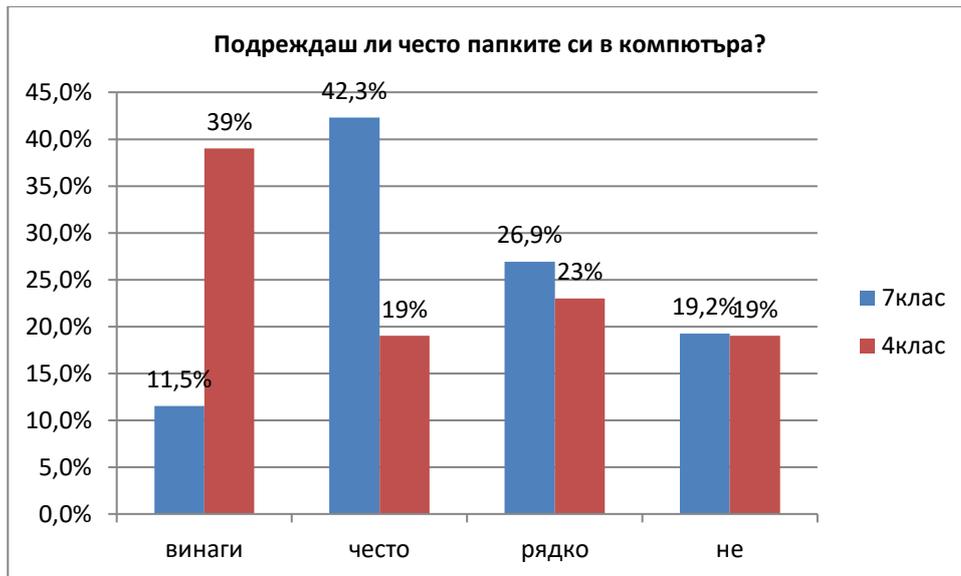

Фиг. 31а

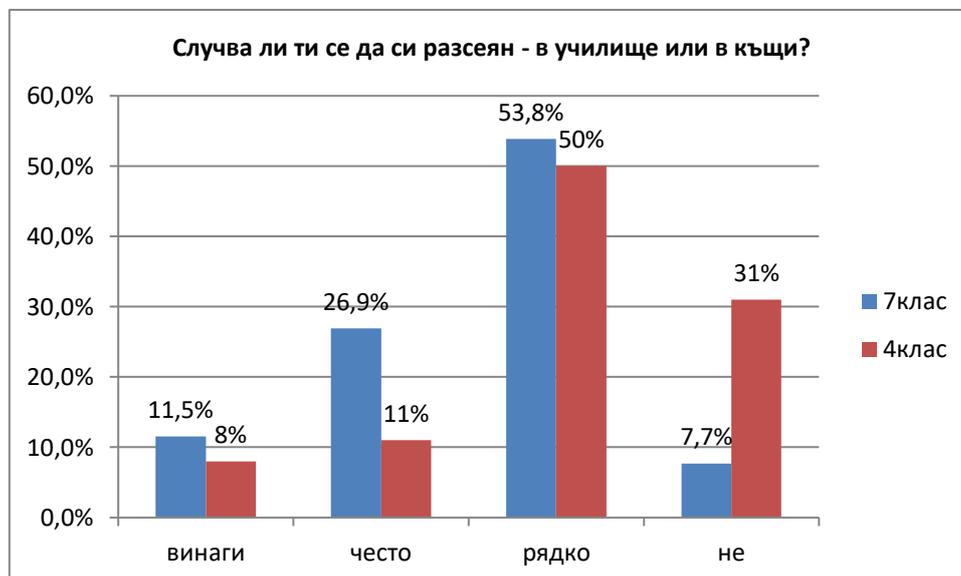
Изводът, който се налага от тези данни е следният: За половината от анкетираните заниманията с Интернет са по-значими от потребността от сън, а за още една трета от останалите това не е съвсем необичайно, макар и не редовно при тях това също се случва. При тях може да се предвиди опасност от влошаване на елементарни психически настройки и дори предпоставки за увреждане на здравето.

При отговорите на въпроса, „Дали често си подрежда папките в компютъра” (фиг. 32) се открояват контрастно две стойности- на отговорилите с „винаги” и „често”. Чувствително е намалял броят на децата в седми клас, които посочват отговор „винаги” (11,5%). За сравнение в четвърти клас са (39%), но двойно са се увеличили тези в седми клас, които го правят „често” (42,35), при (19%) в четвърти клас. Логично е да се мисли, че седмокласници имат вече натрупани технически умения и подреждането на папките за тях е нещо незначително, елементарна работа, докато преди три години това умение може би не са имали всички и затова са се занимавали с тази дейност, просто друго не са могли.

Този резултат показва, че се е запазил интересът на учениците към това занимание, наблюдава се и леко завишение на броя на отговорилите с „рядко“ (26,9%). Трайна остава тенденцията само 1/5 от анкетираните да не го посочват като важно за тях (19%).

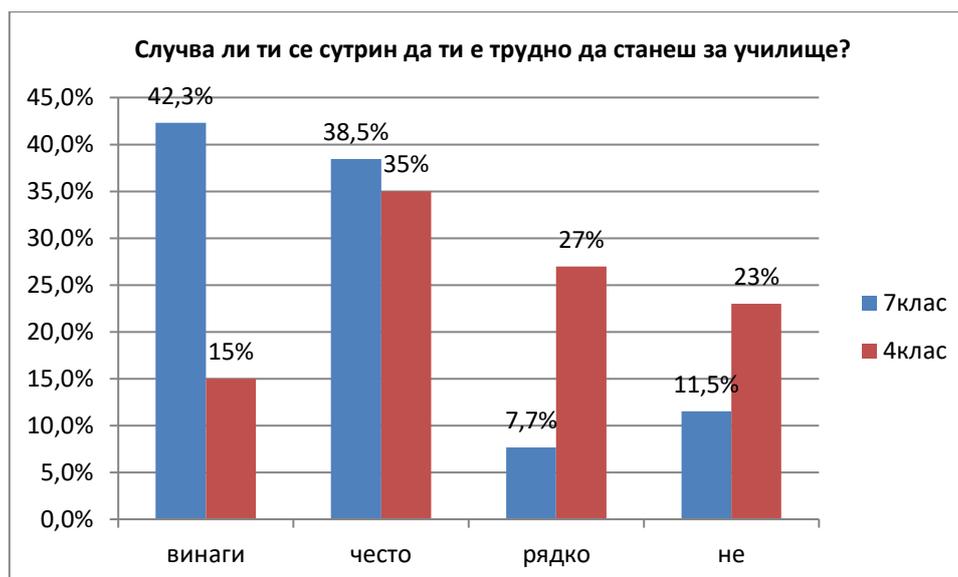
Фиг. 32

Фиг. 33

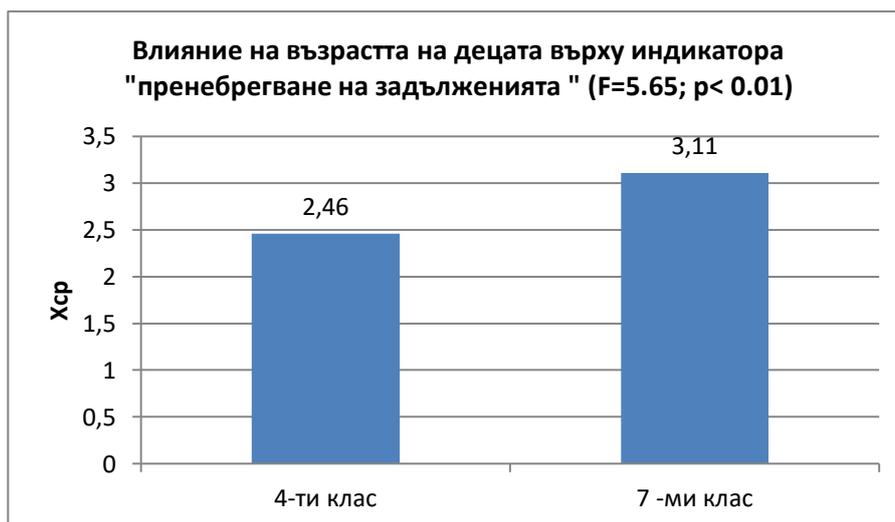
Като цяло резултатите от фиг.33 показват общо завишение на данните от сравнителните резултати по показателя „разсеяност“. Едва (7,7%) от седмокласници дават категоричен отговор „не“, а са били (31%) в четвърти клас, което съставлява тогава 1/3 от всички анкетираните. Повече от половината деца са отговорили с „рядко“ (53,8%), което не изключва, че са. Прибавени към този резултат и данните от отговори „винаги“ (11,5%) и „често“ (26,9%) пак на седмокласници, става съвсем ясно, че това е почти постоянното състояние в което ежедневно са тийнейджърите. Смятам този резултат за напълно естествен, имайки предвид възрастта на анкетираните. В етапа на развитието си, в който се намират сега е доста динамичен по отношение на емоции и чувства и най-вероятно не могат да се концентрират за по-дълго време върху една дейност. Предполагам също, че сега децата

са били по-честни в отговорите си, отколкото преди три години. Базираме се и на лични впечатления.

Фиг. 34

Тук (фиг. 34) резултатите от стойностите на отговорите са категорични. За 80% от всички седмоласници ставането сутрин е проблем- „винаги“ (42,3) и „често“ (38,5%) са стойностите, които дават основание за това съждение. Драматично е намалял броят на тези от тях на които това се случва „рядко“ (7,7%), и никога (11,5%), а тези две категории общо са съставлявали 50% преди.

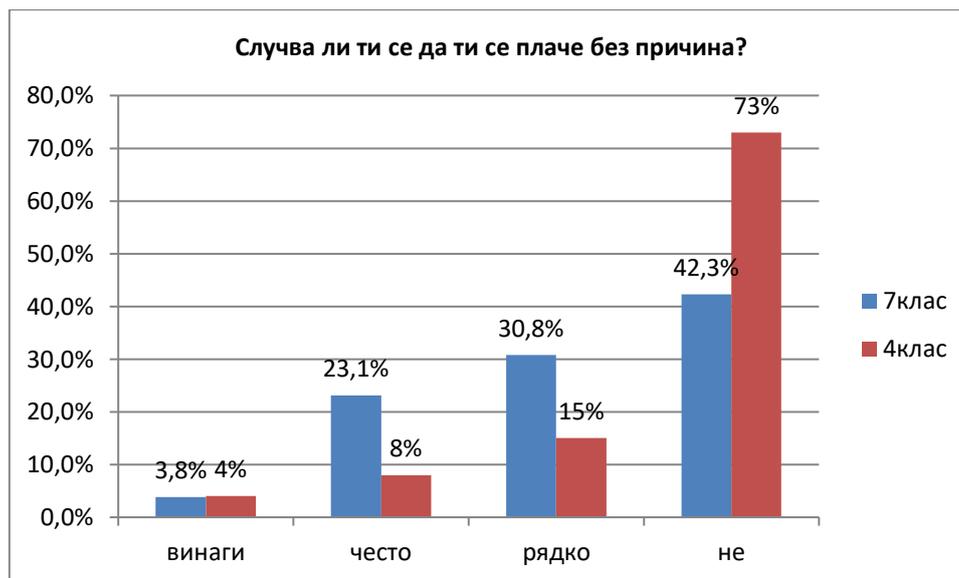
Фиг. 34а

Най-вероятно те са прелели в групата на децата с такъв проблем. Какви могат да са причините за това е трудно да се конкретизира, защото може би всяко дете има различна нужда от сън.

Дисперсионният анализ показва влияние на възрастта върху пренебрегването на задълженията като индикатор за интернет зависимост (F=5.65; p< 0.01), Фиг. 34а.

Считайки ги вече за по-големи, родителите им да са по-толерантни и да са снизили контрола си относно времето за лягане. А това, че им е трудно сутрин да стават не

означава, че непременно са били пред компютъра, но пък не го изключвам напълно като възможност. Тази вероятност заслужава да бъде по-подробно проучена.

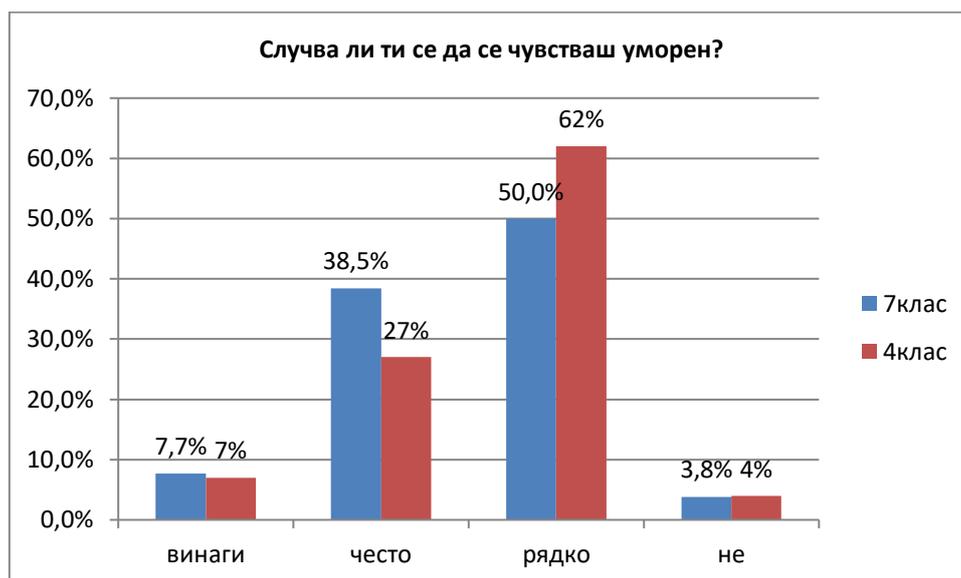
Фиг. 35

При резултатите получени при отговора на този въпрос (фиг. 35) прави впечатление, че липсва категоричността, че не им се случва да плачат без причина, заявена от анкетираните с отговор „не“ (73%) в четвърти клас. Сега тези стойности са редуцирани до (42%) при седмокласници, доста по-малък е броят на децата на които това не се случва. Този факт и завишените стойности на отговори „често“ (23%) и „рядко“ (31%), които съответно са били (8%; 15%) в предишната анкета, дава основание да се смята, че като цяло седмокласници са по-емоционално нестабилни и податливи на депресивни състояния, за които плачливостта е характерна. Тук пак ще се опрем на възрастовите особености, които предразполагат към такива състояния.

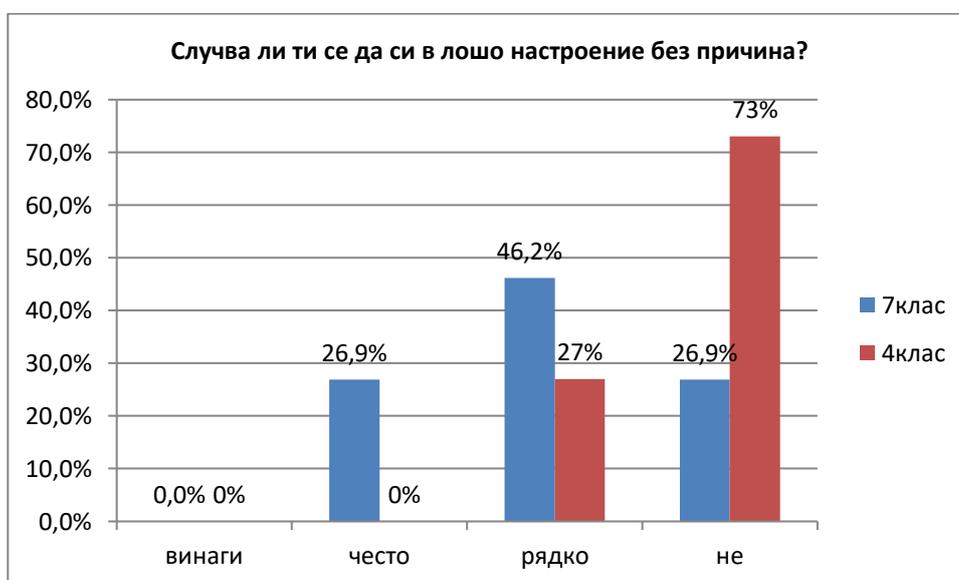
На въпроса дали се чувстват уморени (фиг. 36) най-много отговори са дадени за твърдението „рядко“. Рядко като честота, но се случва на най-голям брой деца (50%; 62%) съответно в 7 и 4 клас. Ако се вземе предвид и процентът на отговорилите с „често“ и „винаги“, то тогава може да се твърди, че децата усещат и отчитат факта, че са уморени. Какви са причините за умората може да се предполага - дали учебна дейност, допълнителни занимания в школи и курсове или просто някои се уморяват от малък обем свършена работа. Възможно е да има и деца с повече домашни задължения, поставени им от родителите. Най-нисък е процентът на отговорилите категорично „не“. При стойностите на този отговор (4%), както и на отговор „винаги“ (7%) няма промяна, тези величини са постоянни във времето. Този въпрос не намира задоволително обяснение от степента на ползване на Интернет.

Веднага прави впечатление липсата на отговори „винаги“, както в предишното проучване така и сега. Това е добре, но за разлика от преди три години, когато е липсвал и отговор „често“, то сега немалък брой деца го избират (26,9%). Завишените стойности и при отговор „рядко“ (46,2%) посочен от седмокласници, сравнен с този на четвъртокласници (27%), както и чувствителното намаление на тези отговорили с „не“ (26,9%) спрямо (73%) преди, ме кара да направя следния извод. Остава общото впечатление от отговорите на този въпрос, че юношите са склонни към проява на меланхоличност, чиито признак е плачливостта.

Дисперсионният анализ установява влияние на възрастта върху понижения емоционален тон, като индикатор за интернет зависимост ($F=20.66$; $p < 0.001$), Фиг. 37а.

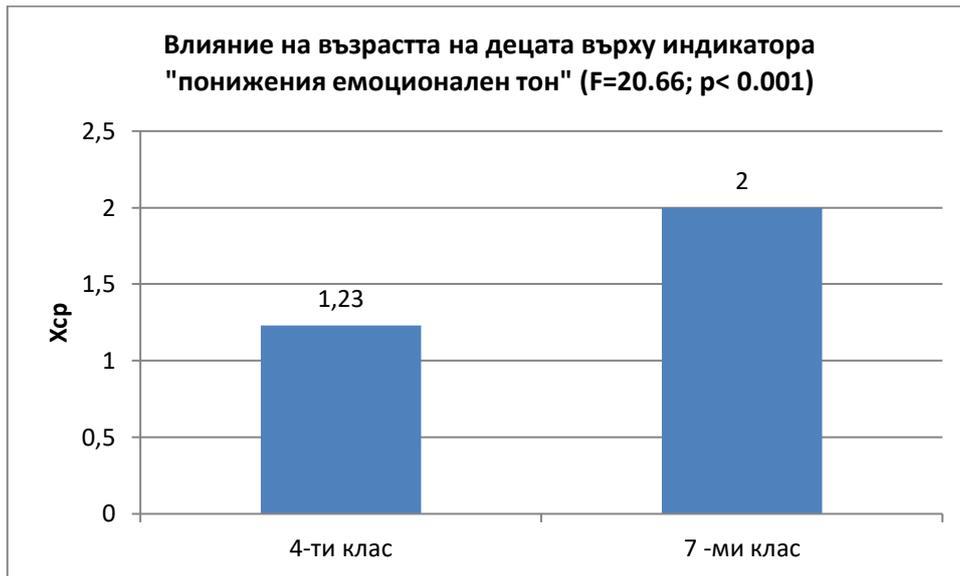

Фиг. 36

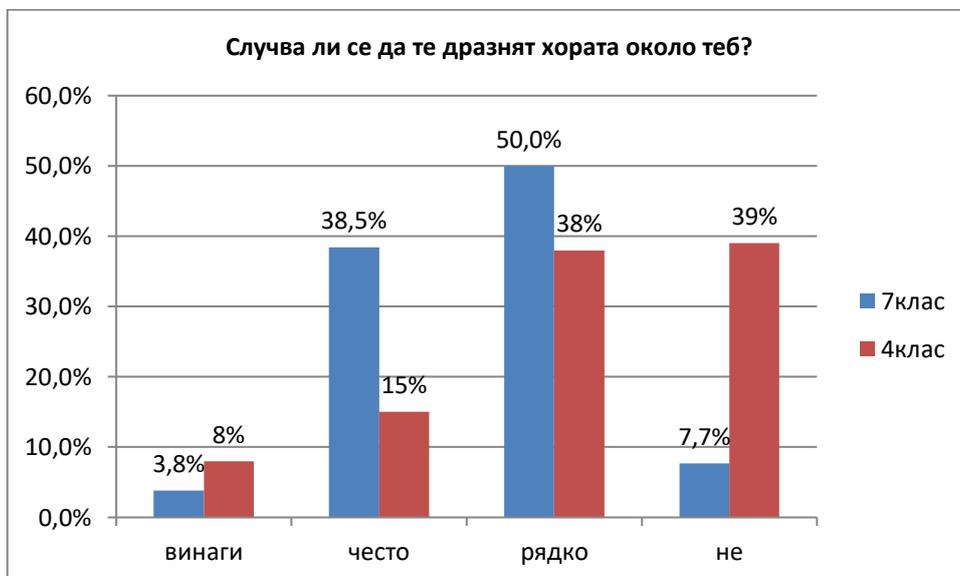

Фиг. 37

Интересни са резултатите получени като отговор на този въпрос, представени на (фиг. 38). При предишното проучване най-голям дял имат отговори „рядко” и „не”, които сумарно съставляват 77%, което означава, че малко са били тези които са лесно раздразнителни от обкръжаващата ги среда. Сега в това проучване се наблюдава обратна зависимост. Най-висок е дялът на децата на които това се случва, „рядко” (50%), което не изключва възможността да се случва, а и голямото завишение на стойностите при отговор „често” (38,5%), насочва вниманието ми към факта, че седмокласници са много по-податливи на външни дразнения сравнени с четвъртокласници. Най-голяма обаче е разликата в стойностите на отговорилите с „не” (7,7%) в седми клас и (39%) са били в четвърти. Драстично е намалял броят на тези ученици, които категорично заявяват, че не са лесно раздразними от околните. От всичко казано дотук става ясно, че учениците на 13-14 годишна възраст са много по-чувствителни и сензитивни спрямо заобикалящата ги среда- родителска, приятелска, на групата. Личностните особености и личностните качества се осъзнават в процеса на общуване с възрастните и връстниците.

Фиг. 37а

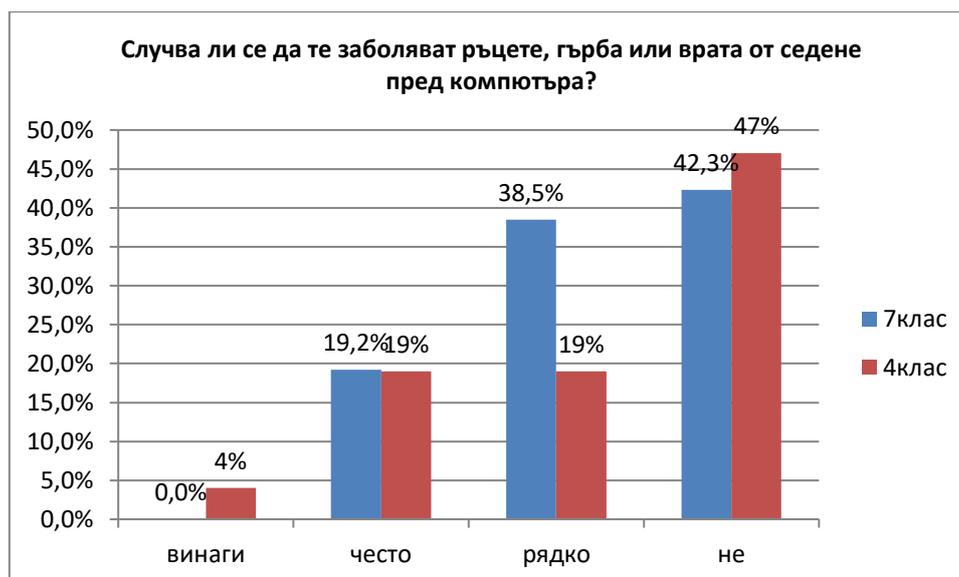

Фиг. 38

Представите на индивида за самия себе си му изглеждат убедителни, независимо от това дали се опират на обективни знания или субективни мнения, дали са истинни или лъжливи. Това донякъде дава обяснение на факта, че юношите са лесно дразними, те считат своята позиция по всички въпроси за най-правилна и трудно приемат чужда.

Резултатът от изследването на болкови симптоми в гърба, врата и ръцете от седене пред компютъра е представен на фиг. 39. Има нулева стойност при отговор „винаги“, даден от седмокласници, която макар и минимална съществува при отговорите на четвъртокласници (4%). Често такива симптоми са имали (19%) от анкетираните. Тази величина се запазва независимо от възрастта. Наблюдава се двойно увеличение на децата, които макар и „рядко“ са имали подобни усещания - (19%) в четвърти клас и (38,5%) в седми. Почти с непроменени стойности е и отговор „не“ (42%; 47%). На база на тези данни мога да кажа, че за по-голямата част от анкетираните липсва или е епизодична появата на физическа болка, свързана с продължителността на престоя пред компютъра. Този показател

е диференциращ при възрастни зависими от Интернет, но при тази възрастова категория все още тежестта му е относително ниска.

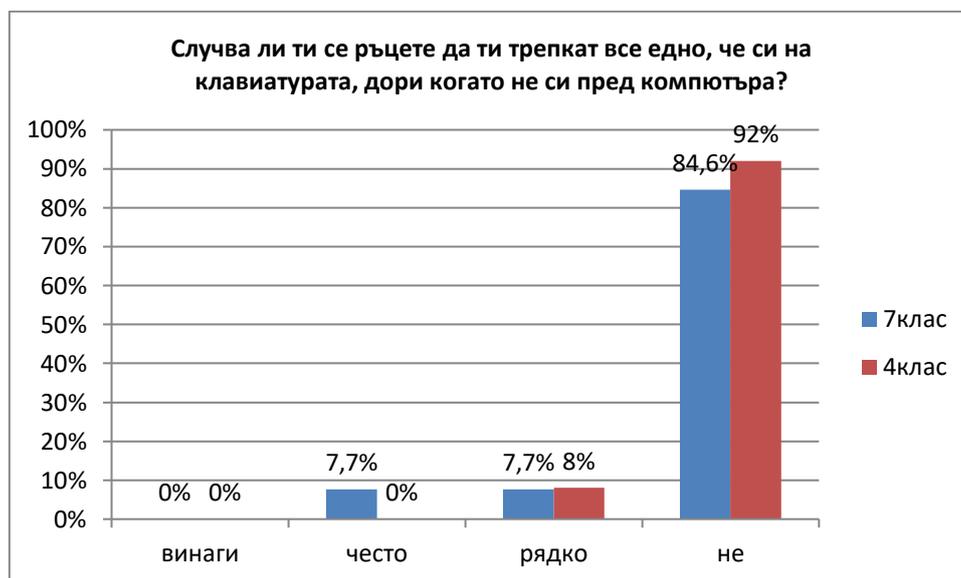

Фиг. 39

Фиг. 40

И при отговорите на този въпрос (фиг. 40) стойностите са почти идентични с предходния. Отново липсва отговор „винаги”, който е бил предпочетен в предишното проучване от (8%) от децата, т.е. няма такива които непрекъснато да имат оплаквания, свързани със зрението, заради занимания с компютъра. Сумарно стойностите на отговори „рядко” и „не” съставлява 96%, което само по себе си е ясен знак, че този въпрос няма голяма диференцираща стойност като индикатор за интернет зависимост в тази възрастова група. Но може би си заслужава да бъде проучена допълнително групата на тези отговорили с „рядко”, защото там все пак има повишение от (31%) на (46%) в седми клас.

Фиг. 41

Радостен е фактът, че отново са получени нулеви стойности при отговор „винаги“ на въпроса касаещ имитиращи движения като при работа с компютър (фиг. 41). Все пак за този поведенчески признак съобщават (7.7%) от анкетираните, който се появява като отговор „често“. Това е сигнал, появата на този симптом, макар и слабо изразен, трябва да заостри вниманието ни. Този отговор е имал нулева стойност в предишното проучване. Все пак най-голяма е групата на децата отговорили отрицателно (84,6%). Проявлението на този критерий свързан с физически реакции, каквито са компулсиите на ръцете напомнящи работа на клавиатурата, дори когато децата не са пред компютъра, не е значимо.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алгафари, М. (2006). Вярa имам. София.
2. Батоева, Д., Попов, Т., Драголова, Е. (2007). Педагогическа и психологическа диагностика. Помагало за изследване на деца и ученици. София.
3. Българско списание по психология (1997). Тримесечно издание на Дружеството на психолозите в България, бр. 1. София
4. Бижков, Г. (1994). Реформаторска педагогика. София
5. Брадшоу, Дж. (2002). Тайните на семейството. София
6. Василев, В., Стаматов, Р. (2001). Психология. София
7. Витанова, Н. (2006). Диагностика и формиране на поведенческия потенциал в детско-юношеската възраст. София
8. Витанова, Н. (1992). Детска психология. София
9. Дако, П. (1995) Фантастичните победи на модерната психология. София
10. Долто, Фр. (1995). Тийнейджърите – най-после отговор на вашите въпроси. София
11. Джалдети, А., Василев, В., Стаматов, Р. (1992). Психология. София.
12. Добсън, Дж. (1994). Подготовка за юношеството. Велико Търново.
13. Игов, И. (2000). Психология. София.
14. Карагъзов, И. (1985). Психологическа диагностика. София.
15. Кардашева, А. (2006). Психология за родители. София.
16. Клаус, Н., Ебнер, А. (1986). Статистика за психолози и педагози. София.
17. Коломски, Я. (1989). Човекът – психология. София.
18. Лебеденко, Е.Н. (2003). Развитие самосознания и индивидуалности. Какой я? Москва

19. Липкин, А.И. (1996). Критичность и самооценка в учебной деятельности. Москва
20. Маджаров, Г. (2002) Развитие на психиката в детско-юношеска възраст. Маджаров, Е. (2001) Психологическо портретиране на правонарушителите. София
21. Мизова, Б., Бакарян, М. (2003). Социално психологически особености на общуването в Интернет. Интернет зависимости. Психологични изследвания. кн. 1. София.
22. Остерийт, П. (2007). Въведение в детската психология. София.
23. Петров, Г. (1998) Детската престъпност. В. Търново
24. Пирьов, Г. (1999). Психология на семейството. София.
25. Пирьова, Б. (2000). Биологична психология. София
26. Стаматов, Р. Детска психология. Пл. 2000
27. Тодорова, Е. Социална психология. С. 1995
28. Фили, доц. д-р. За наркоманите.

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Списание за наука

НОВО ЗНАНИЕ

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria

NEW KNOWLEDGE

Journal of science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

www.science.uard.bg

www.uard.bg

science@uard.bg